

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЧАЧАК У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 1938-1941.
СОЦИЈАЛНА, ЕКОНОМСКА И ПОЛИТИЧКА СТРУКТУРА**

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 316.334.56 (497.11)

После присаједињења Аустрије Немачкој 1938. и окупације Албаније од стране Италије следеће 1939. године, међународни положај Краљевине Југославије јако је отежан. Наде малих држава да ће их заштити Друштво народа како би сачувати независност, нарочито је поткопало разбијање Чехословачке, после свих уступака на које је пристала. Примицање ратних страхаота својим границама, Краљевина Југославија је чекала поцепана и посвађана, не успевши да започетом реорганизацијом из 1939. учврсти државне темеље и спреми за одбрану. Драматични догађаји у Европи и свету на почетку Другог светског рата, застрашујуће размере људских патњи и материјалних разарања утицали су на многе људе тадашњег времена да стекну уверење да више ништа не може да буде као пре и да једно доба неповратно нестаје. Један савременик је о Европи у Другом светском рату писао као о „новом не-

познатом континенту”. Од почетка септембра 1939. силе Осовине су окупирале и делиле територије као ратни плен прокламујући ступање на историјску сцену једног „новог доба” и успостављање „новог европског поретка”.¹ Рат који је уништио Краљевину Југославију и револуционарно преузимање власти од стране комуниста радикално су променили и друштвену структуру наслеђену из Краљевине Југославије. Једно време је неповратно нестало. Дуготрајност последица Другог светског рата на овим просторима захтева објашњење поступака људи у ратном вихору и корене снажне политичке и идеолошке нетрпељивости која је донела велике патње становништву чачанског краја, а у многим случајевима и губитке живота. Овај рад је покушај да се кроз приказ социјалне, економске и политичке структуре открије са којим је потенцијалом овај крај ушао у оружани сукоб и које су претпоставке условиле понашање људи у грађанском рату који је отпочео на овим просторима 1941. године између три завађена и идеолошки нетрпељива војна покрета.

ПРОСТОР И ЉУДИ

У административном погледу подручје данашње општине Чачак у највећој мери подудара се са територијом трнавског и љубићког среза.² Оба среза су по подели Краљевине Југославије 1929. припала Дринској бановини са седиштем у Сарајеву. Река Западна Морава представљала је границу округа од 1902. године, односно од 1922. границу области, чиме су вештачки раздвајана два саобраћајно и економски повезана подручја.³

У географском погледу, Чачак се налази на контакту Шумадије и унутрашњих динарида. Највећи део овог подручја, око 42%, заузима равница надморске висине од 200 до 300 метара, која се протеже низ ток Западне Мораве. Прелаз између равнице у планински део заузима

1. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, стр. 7; М. Ristović, *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Београд 1991, стр. 5; В. Petranović, *Srbija u drugom Svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, стр. 38.

2. В. Василић, *Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године*, ЗРНМ XXVI, Чачак 1996, стр. 103-127. Под појмом Чачак подразумевамо данашњу територију општине Чачак, која обухвата срезове трнавски и љубићки, а по административној подели пре 1941. године, појам чачански крај обухвата територију данашњег моравичког округа односно некадашње срезове, љубићки, трнавски, драгачевски, моравички и таковски.

3. Исти, *Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941*, ЗРНМ XXII/XXIII, Чачак 1996, стр. 121-123.

око 30 % територије. Остатак је планински део. Са југозападне стране Чачак је планинским вонцем Јелице одвојен од Драгачева. На западу се уздижу планине Овчар и Каблар, које доминирају читавим подручјем, и представљају симбол целог краја. Између њих пробија се Западна Морава правећи дубоку клисуру. Према северу полагапо се уздиже, уз речне токове притока Западне Мораве, побрђе Маљена и Сувобора. На истоку се уздижу планине Вујан и Буковик, док је југоисточни део отворен према Краљеву, низ речну долину Западне Мораве.⁴ За утисак који читаво подручје оставља на посматрача, позајмићемо „очи странца”, Феликса Каница, који је пропуговао кроз овај крај у другој половини XIX века. „После вишенедељног верања и ломатања по брдима која покривају западну Србију, ево опет равнице ево предела који радозналом оку не затвара поглед у широки ваздушни простор! А дивна је ово равница коју, још с висине, гледам пред собом! Она врло пријатно одудара од брдског предела кроз који смо прошли, који јесте историјски занимљив, али тврд, опор, безљудан”.⁵

Карактеристике тла одредиле су и саобраћајне прилике. Кроз Чачак пролазе важне комуникације које повезују Подриње и западну Србију са Великом Моравом и Ибарском долином, а преко ње се северна Србија повезује са рашком облашћу и Косметом. У XIX и почетком XX века кроз Чачак пролазе важни путеви и пруге који су везали Србију са Босном и приморјем. Чачак је постао велика раскрсница одакле су се одвајали правци на прузи за Београд, Краљево, Ужице, али и путеви за исте градове као и за Крагујевац, Драгачево и Ивањицу.⁶

Читаво подручје настапило је скоро јединствено српско становништво, потомци досељеника из Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне. Досељеничко становништво, претежно је динарске метанастазичке струје, и доселило се у XVIII и XIX веку. Миграције током XX века до 1940, незнатно су утицале на мењање структуре становника.⁷ Према подацима из пописа становништва обављеног 1931. у оба среза живело је укупно 60.381 становника, а од тог броја у граду је било 9.115⁸ или 15%. Тај се проценат свакако повећао до 1941. године, јер је у гра-

4. I. Popović, *Opština Čačak. Geografska proučavanja*, Čačak 1996, str.7-23.

5. Ф. Каниц, *Варошица Чачак; Чачак у прошлости. Студије и истраживања*, приредио Р. Петровић, Чачак 1995¹, стр. 149.

6. М.Радовановић, *Комуникације и њихов значај на развој чачанског подручја*, ЗРМ ХХV, Чачак 1995, стр. 193-194.

7. Н. Пантелић, *Традиција и савременост. Друштво и живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Београд 1991, стр. 2-3.

8. *Statistički godišnjak 1940*, Београд 1941, str. 40, 41, 80, 81.

ду пред Други светски рат живело око 13.000 становника.⁹ Ипак, може се рећи да је највећи број људи живео на селу, од пољопривредне производње.¹⁰ О томе сведочи и структура становништва.

Структура становништва по занимањима 1931. године¹¹

	Љубишки			Трнавски			Драгачевски		
	1	2	%	1	2	%	1	2	%
Пољопривреда, шумарство, риболов	14.483	17.738	95,86	8.444	11.181	72,76	15.635	20.529	97,41
Индустрија и занати	353	401	2,24	1.466	1.741	11,90	178	249	1,15
Трговина, кредит, саобраћај	111	241	1,04	681	1132	6,72	90	148	0,64
Јавне службе, слободна занимања и војска	97	138	0,70	384	798	5,12	108	173	0,57
Друга занимања и без занимања	32	17	0,14	499	441	3,48	9	6	0,04

	Моравички			Таковски		
	1	2	%	1	2	%
Пољопривреда, шумарство, риболов	10.664	12.849	94,73	13.640	14.988	89,41
Индустрија и занати	311	414	2,92	665	836	4,69
Трговина, кредит, саобраћај	126	135	1,05	249	417	2,08
Јавне службе, слободна занимања и војска	114	147	1,05	354	448	2,50
Друга занимања и без занимања	28	32	0,24	273	146	1,30

1 – сви лица која зарађују

2 – издржава лица

% – проценат лица која зарађују и издржаваних лица у укупном броју становника среза

9. Ј. Дашкић, *Становништво Чачка 1815-1945*, Вишевековна историја Чачка и околине, Београд 1995, стр. 84-89.

10. У љубишком срезу живело је по попису из 1931. године 33.611, трнавском 26.970, драгачевском 37.125, моравичком 24.820 и таковском 32.016 становника. (*Statistički godišnjak 1940*, стр. 80-81).

11. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnoj zanimanju*, Sarajevo 1940, стр. 96-101, 108-109, 150-151; Б. Храбак, у чланку: *Привредни, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941*. ЗРМ XXIV, Чачак 1995, стр. 246-248, даје погрешне податке за љубишки, трнавски и драгачевски срез.

Захваљујући индустријализацији, структура занимања се променила до почетка Другог светског рата. Ипак, и даље је највећи број људи живео на селу, од пољопривредне производње. Срез љубићки био је чисто сеоски. Пољопривреда је била скоро једино занимање. Град Чачак налазио се у трнавском срезу, што се одражавало и у структури занимања.

СЕЛО

Село сачињавају куће за становање, привредне и друге зграде и уређаји потребни домаћинствима, јавне зграде и установе као што су школе, трговачке и занатлијске радње, кафане, цркве и гробља. Село је имало омеђену територију коју чине обрадиве површине, ливаде, пашњаци, шуме и друга добра. Већина села састојала се из заселака или крајева. Сеоска насеља у чачанском крају припадала су старовлашком типу разбијених и мање згуснутих насеља шумадијске врсте. Разбијени делови насеља, или чак цело село, и данас су претежно на странама и побрђу, а збијена у долини Западне Мораве. Након успостављања саобраћајница, започето је подизање кућа у њиховој близини и постепено премештање насеља.¹²

Аграрна структура по срезовима 1931. године¹³

Срез ћа	Љубићки				Трнавски				Драгачевски			
	1	%	2	%	1	%	2	%	1	%	2	%
0,01-0,50	252	4,42	79	0,26	216	6,03	65	0,42	107	1,74	35	0,07
0,51-1,00	454	7,97	381	1,28	369	10,30	303	1,97	229	3,72	201	0,45
1-2	980	17,21	1.551	5,23	759	21,19	1.172	7,65	710	11,53	1136	2,53
2-5	2.139	37,56	7.281	24,59	1.280	35,73	4.285	27,96	2.086	33,90	7.196	16,02
5-10	1.224	21,50	8.840	29,85	663	18,50	4.684	30,57	1.717	27,90	12.442	27,70
10-20	498	8,74	6.939	23,43	245	6,84	3.333	21,75	994	16,15	13.796	30,70
20-50	139	2,44	3.734	12,61	48	1,34	1.375	8,97	287	4,66	8.185	18,22
50-100	5	0,08	279	0,94	2	0,05	107	0,70	23	0,37	1.479	3,30
100-200	2	0,03	324	1,09	-	-	-	-	1	0,01	151	0,33
200-500	1	0,01	202	0,68	-	-	-	-	1	0,01	303	0,67
Прско 500	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Укупно	5.694	100	29.610	100	3.582	100	15.323	100	6.155	100	44.924	100

12. Н. Пантелић, н.д., стр. 7-8.

13. *Statistički godišnjak za 1937. godinu*, Beograd 1938, str. 98-103.

Срез	Моравички				Таковски				Србија			
	ha	1	%	2	%	1	%	2	%	1	%	2
0,01-0,50	31	0,82	10	0,02	72	1,45	24	0,06	25.407	4,48	7.134	0,22
0,51-1,00	50	1,32	43	0,10	86	1,74	77	0,20	32.187	5,67	29.225	0,91
1-2	134	3,55	210	0,49	418	8,44	695	1,85	79.344	13,99	127.641	3,97
2-5	780	20,66	2875	6,78	1.643	33,18	5960	15,86	212.439	37,45	738.967	22,97
5-10	1.225	32,44	9.070	21,40	1.602	32,36	11.677	31,07	145.049	25,57	1.032.400	32,09
10-20	1.096	29,02	15.403	36,35	903	18,24	12.343	32,85	58.875	10,38	813.569	25,29
20-50	417	11,04	11.736	27,70	213	4,30	5.804	15,44	12.938	2,28	352.813	10,97
50-100	38	1,00	2421	5,71	12	0,24	757	2,01	792	0,14	55.685	1,73
100-200	5	0,13	606	1,43	2	0,04	239	0,63	110	0,02	16.707	0,52
200-500	-	-	-	-	-	-	-	-	33	0,006	10.597	0,33
Преко 500	-	-	-	-	-	-	-	-	20	0,0003	25.100	0,78
Укупно	3.776	100	42.374	100	4.951	100	37.576	100	567.212	100	3.217.272	100

1 - број пољопривредних газдинстава

2 - површине поједине групе у хектарима

Величина земљишног поседа у многоструком открива начин и квалитет живота на селу. Доминирао је мали посед испод пет хектара земље. Таквих газдинстава било је 67,16% у љубићком, 73,25% у трнавском, 50,89% у драгачевском, 26,35% у моравичком и 44,81% у таковском срезу. Просек за Србију износио је 61,59% таквих поседа. Љубићки и нарочито трнавски срез били су изнад тог просека. Услед природног прираштаја, притисак на мале поседе бивао је све већи са протоком година. Поседи у срезима удаљенијим од Чачка, на већој надморској висини, нису тако уситњени, али то су у већини случајева папњаци и шуме, а не обрадиво земљиште. По европским мерилима тога времена поседи испод пет хектара нису били довољни за живот и стварање тржишних вишкова. Везивали су бројну радну снагу у нерационалном раду, трошили сопствени природни продукт и имали слабу акумулацију за покретање процеса модернизације. То је било могуће остварити са поседима већим од 10 хектара, док су они преко 20 могли обезбедити доходак какав је имао индустријски радник.¹⁴

¹⁴ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, Београд 1997, стр. 25-26.

Подела земљишта по врсти из 1931. године¹⁵

Срез	Зиратна земља		Баште, вртови		Ливаде		Пашњаци		Випогради	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Љубићки	13.538	30	235	0,52	4.700	10,42	7.163	15,88	104	0,23
Трнавски	11.022	43,72	392	1,56	2.992	11,87	1.905	7,56	691	2,74
Драгачевски	8.533	12,76	653	0,98	9.619	14,39	20.452	30,59	-	-

Срез	Воћњаци		Шуме		Баре		Неплодна		Укупно ha
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	
Љубићки	3.080	6,83	8.352	18,50	228	0,51	7.714	17,10	45.114
Трнавски	1.420	5,63	5.245	20,81	-	-	1.541	6,11	25.208
Драгачевски	2.302	3,44	23.733	35,50	-	-	1.564	2,34	66.856

По плодности тла, љубићки и трнавски срез, смештени у долину Западне Мораве, били су знатно изнад околних подручја. Видљиво је да највећи део земљишта заузимају зиратне површине, затим пашњаци, ливаде и воћњаци, што говори о потражњи и потребама производње на селу. Преовладавало је ратарство, а одмах иза њега сточарство. Винова лоза је изузетно мало гајена, а и површине под воћем нису биле нарочито велике иако је чачански крај важио за воћарски, са бројним откупљивачима и извозницима.¹⁶ Један део прихода сеоско становништво је остваривало и експлоатацијом шума које су достигале 20% површина у љубићком и трнавском срезу. Драгачево је имало око 35% земљишта под шумама. У Краљевини Југославији било је укупно десет дирекција државних шума. Једна се налазила и у Чачку.¹⁷ Сеоско становништво превасходно је продавало дрво за огрев. Занемарљив је проценат површина одвојених за баште и вртове, нарочито у љубићком и трнавском срезу који имају погодности за ту врсту производње. Преглед гајених култура даје приказ сеоских газдинстава која гаје све, поликултурна су, али превасходно за своје потребе, што је било у највећем броју случајева у тадашњој Србији.¹⁸

15. Међуопштински историјски архив Чачак, Архив БиХ, Краљевска банска управа Дринске бановине (у даљем тексту само ИАЧ, ДБ), нерегистроване копије.

16. Б. Храбак, и.д., стр. 223-229.

17. Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, str. 311-312.

18. М. Isić, *Proizvodnja žita u Srbiji između dva svetska rata*, Tokovi istorije 1-2, Beograd 1997, str. 122.

Засејана зиратна површина из 1931. године¹⁹

Срез	Зрнасто		Маху- насто		Коре- насто		Инду- стријско		Баумсн- ско		Сточно -пићно		Угари	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Љубићки	12.34	87,30	183	1,54	469	3,93	113	0,96	419	3,51	284	2,38	36	0,30
Трнавски	9.776	89,21	59	0,54	277	2,53	84	0,76	495	4,92	267	2,44	64	0,58
Драгачевски	7.670	89,50	21	0,96	409	4,63	110	0,25	218	2,47	105	1,19	-	-

Највећи део њива засејаван је зрнастим културама, односно житарицама, што говори о потребама становништва за житарицама које користе за сопствену исхрану и исхрану стоке. Процент засејаних површина под зрнастим културама скоро да је 90% од свих зиратних површина. Страх од глади утицао је да се у Краљевини Југославији на 82,5% површина узгајају житарице.²⁰ Чачак је имао и већи проценат. Тај тренд је настављен тридесетих година када је Чачак предњачио у засејавању пшенице.²¹ Остале пољопривредне културе заузиле су свега 10% површина. Индустијско биље скоро да нико није ни гајио, засејавано је испод 1% површина. Ипак домаћинства нису успевала да произведу довољно жита за своје потребе, већ су морала на тржишту да га купе како би обезбедила опстанак.²²

Бројно стање стоке из 1931. године²³

Срез	Коња	Говеда	Свиња	Оваца	Коза	Пернате живине
Љубићки	738	16.038	9.711	1.420	1.193	51.184
Трнавски	575	6.307	7.070	12.247	348	58.288
Драгачевски	612	9.888	11.069	16.989	804	69.320
Моравички	1854	7.158	26.489	26.489	2.241	24.573

Процент пашњака и ливада прелази 20% свих површина, што говори о оријентисаности на сточарство. Поред подмиривања својих потреба за исхрану, пружала се могућност зараде пласманом на пијаци.

19. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

20. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 1, стр. 28.

21. М. Илић, *Производња жита у Србији између два светска рата*, стр. 124-125.

22. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 7, 13.

23. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

Може се рећи да је релативност статистике нарочито изражена када је у питању промет стоке на пијацама, зависан од многих чинилаца који се мењају временом. Површан увид у промет открива да се велики део понуђених грла врати са пијаце, више од 2/3 у многим случајевима.²⁴ Такса на излазак стоке из Чачка плаћала се без обзира да ли је она уновчена, што је стварало још један проблем у продаји.²⁵

Опремљеност домаћинстава машинама и оруђима
за обраду земљишта²⁶

Срез	Љубићки		Трнавски		Драгачевски		Моравички		Западна Србија
	број	%	број	%	број	%	број	%	%
Број трактора	-	0,00	-	0,00	-	0,00	-	0,00	0,07
Нема запреге	266	4,21	1.563	37,88	3.846	59,60	1.497	37,68	43,42
Нема плуга	161	2,55	1.793	43,45	4.200	65,09	2.619	65,93	46,68
Сушница за шљиве, укупно	845	13,38	219	5,31	103	15,96	66	1,66	16,94
Модерне сушнице за шљиве	84	1,33	59	1,43	2	0,31	-	-	0,43
Старе сушнице за шљиве, домаће	761	12,05	160	3,88	101	15,65	66	1,66	16,51
Казана за ракију, укупно	804	12,73	529	12,82	773	11,98	530	13,97	1,23
Машинских казана	61	0,97	-	-	37	0,58	6	0,15	0,03
Обичних казана	743	11,76	529	12,82	736	11,40	524	13,82	1,19
Вршалица укупно	56	0,89		1,33	86	1,33	6	0,15	0,97
Моторних вршалица	22	0,35	24	0,58	16	0,25	-	-	0,13
Парних вршалица	12	0,19	-	-	-	0,00	-	-	0,50
Ручних вршалица	22	0,35	31	0,75	70	1,08	6	0,15	0,24
Тријера	83	1,31	23	0,56	16	0,25	2	0,05	1,23

24. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

25. Б. Храбак, п.д., стр 236.

26. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 8, 9, 13.

Употреба машина у обради земље умногоме је могла да побољша квалитет производње, а тиме и услове живота на селу. Међутим, њихов број и врста нису обезбеђивали такво побољшање. Трактора уопште није било, не само у околини Чачка, већ је то правило важило скоро за целу западну Србију.²⁷ Велики број домаћинстава нема ни запреге. Статистика наводи обрнут случај за љубићки срез, али тај податак треба узети са резервом.²⁸ Поред недостатака запреге, нема довољно ни плугова, земља се обрађивала ралицама, што је смањивало приносе. Ни проценат сушница за шљиве није велики. Он је испод просека за западну Србију. Разлог за такво стање можда треба тражити у постојању доста таквих постројења у граду.²⁹ Мали сеоски посед није обезбеђивао довољну акумулацију за куповину машина. То је била превелика инвестиција, која је слабо исплатива на малом газдинству, људски рад је био знатно јефтинији.³⁰ Треба додати и непостојање већег искуства у раду са машинама, недостатак техничког образовања и образовања уопште. У складу са таквим начином производње, обликовала се и култура живљења.

Култура живљења и становања³¹

	Љубићки		Трнавски		Драгачевски		Моравички		Зап. Србија
	број	%	број	%	број	%	број	%	%
Број домаћинстава	6.314	-	4.126	-	6.452	-	3.972	-	-
Укућана по домаћинству	5,85	-	5,44	-	6,11	-	6,60	-	-
Број становника	36.922	-	22.465	-	39.436	-	26.220	-	-
Храни се само пшеницом	76	1,20	-	0,0	5	0,07	-	0,0	0,29
Само кукурузом	3.289	52,09	2.542	61,60	5.477	84,91	957	24,09	29,03
Пшеницом и кукурузом	2.949	46,71	2.422	38,40	750	11,62	167	4,20	45,70
Осталим житарицама	-	0,00	-	0,00	220	3,40	2.848	71,71	5,57

27. Под западном Србијом подразумевамо источни део Дринске бановине.

28. Постоји могућност да је у методолошком смислу и заједно узета запрега како она коју вуку коњи тако и она коју вуку волови или краве.

29. Б. Храбак, и.д., стр. 226-227.

30. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. I*, стр. 31-32.

31. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 13-19.

Сваке године купује жито	757	11,98	970	23,50	3.863	60,05	2.954	74,34	52,07
Има кућу од цигала	5.343	84,62	1.847	43,48	2.304	35,56	657	16,54	25,82
Од непечене цигле	712	11,27	3.319	22,85	1.535	23,69	75	1,89	34,25
Од осталог материјала	259	4,11	1.389	33,67	2.640	40,75	3.240	81,57	39,93
Има шпорет	6.325	100	3.927	79,90	3.408	52,82	823	20,72	57,62
Има патос у соби	4.670	89,90	2.190	53,07	2.061	31,94	2.869	72,10	38,55
Нема кревет	231	3,66	815	19,75	1.576	24,42	1.043	26,25	20,63
Има пужник	5.083	80,50	1.351	32,74	915	14,18	383	9,64	26,09

Из броја укућана јасно је да су се сеоске задруге распале. Породица је инокосна, са пет до шест чланова. Услови живота у селима око Чачка све су се више поправљали. Појава кућа „зиданица” умногоме је побољшала квалитет живљења. Губи се огњиште, као и намештај и посуђе које је пратило ранији начин живота. Скоро свако домаћинство у околини града има шпорет, који је у почетку постављан у средини куће, на месту где је раније било огњиште. Са шпоретом употребљава се ново посуђе и начин спремања хране.³² Све је више домаћинстава са креветом и патосом у собама.³³ Значајна је и употреба чврстог материјала у градњи кућа. Иако је највећи део зиратних површина засејаван житарицама, око 90%, јако велики број домаћинстава мора да купује жито сваке године. Скоро да нема домаћинстава која се хране искључиво пшеничним хлебом. У исхрани доминира кукурузно брашно, од кога се прави проја или се меша са пшеничним брашном. Села ближе граду имају више прилика да продају своје прехранбене производе на пијаци. Услед схватања да се на храни може уштедети, долази до слабије и нередовније исхране.³⁴ У зависности од културног нивоа породице, тај проблем се уочавао и у околици Чачка, нарочито код исхране млађих нараштаја.³⁵ У суштини, исхрана је зависила од годишњег доба. Зимом се више и обилније хранило, нарочито месом, лети је оно ређе употребљавано.³⁶

32. Невенка Бојовић, *Сџан и култура сџановића у селима околници Чачак, Лучани и Горњи Милановац*, ЗРНИМ XX, Чачак 1991, стр. 153-157.

33. Гвоздени, војнички кревет, у Србији почиње да се користи тридесетих година (Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941, I*, стр. 49-51).

34. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941, I*, стр. 57.

35. *Проблем исхране ученика*, „Чачанске новине”, бр. 6, 15. мај 1937. Чачак, стр. 2.

36. ИАЧ, ДБ, К-12, бр. 2.

Да на културу живљења није у потпуности утицало материјално стање људи, већ навике, најбоље се види по забрињавајуће лошим хигијенско-санитарним приликама домаћинстава. У драгачевском срезу тек свака седма кућа, а у моравичком једанаеста кућа има нужник. Као последица начина живота јављају се и заразне болести. Бележени су случајеви трбушног тифуса, дифтерије, срдоболе, црвеног ветра. Од полних болести сифилиса је било мало и брзо се пријављивао лекару. Већи проблем био је са трипером, који је слабо и недовољно лечен и често уношен у брак.³⁷ Најраспрострањенија болест била је туберкулоза. Од ње су боловали и имућни и сиромашни. Рђаве хигијенске прилике, лоша исхрана, претерана употреба алкохола, необавештеност, општа некултура живљења утицале су на њену распрострањеност.³⁸

Смртност од туберкулозе плућа по срезовима³⁹

Срез	1936.		1937.		1938.		1939.		Свега		%
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
Чачак, град	127	23	136	26	122	22	157	35	542	106	19,56
Љубићки	417	37	476	59	450	59	423	59	1.766	214	12,12
Трнавски	258	32	215	18	261	44	223	29	957	123	12,85
Драгачевски	632	54	773	42	467	45	518	48	2.390	189	7,91
Моравички	454	34	420	31	348	32	403	30	1.625	127	7,82
Таковски	411	49	445	66	439	46	425	66	1.720	227	13,20

1 - укупан број умрлих
2 - умрло од туберкулозе

Иако су опште културне, а пре свега хигијенске прилике, у пределима драгачевског и моравичког среза биле лоше, тамо је мање људи умирало од туберкулозе. Разбијени тип насеља и ређи контакти, са одсуством путева и пруга које доносе нове људе, условљавају такво стање.

37. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3.

38. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3; Љ. Димић, *Културни политици Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 65-67.

39. *Statistički godišnjak 1940*, стр. 390-392.

Смртност одојчади по срезовима⁴⁰

Срез	Укупан број живорођених 1936-1937.			Умрло одојчади 1936-1937.			Смртност одојчади па 1000 живорођених
	мушке	женске	свега	мушке	женске	свега	
Чачак, град	241	251	492	23	16	39	79,27
Љубићки	1.016	942	1.958	100	79	179	91,42
Трнавски	619	625	1.244	42	36	78	62,70
Драгачевски	1.289	1.225	2.514	85	76	161	64,04
Моравички	986	963	1.949	91	69	160	82,09
Таковски	940	839	1.779	97	64	161	90,50

Висок проценат умрлих одојчади на селу најчешће је условљен разним инфекцијама и нестручним порођајима. И након рођења, деца су патила од разних опасности, нарочито од тренутка када дете почиње само да се храни.⁴¹

Склопљено бракова и живорођене деце по срезовима⁴²

Срез	Склопљено бракова					Живорођене деце					1
	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	
Чачак, град	81	75	98	97	351	244	276	241	251	1.012	288,32
Љубићки	206	237	310	277	1.030	1.024	1.104	1.007	951	4.086	396,70
Трнавски	96	148	151	136	531	660	622	661	583	2.526	475,71
Драгачевски	252	249	316	317	1.134	1.436	1.243	1.267	1.247	5.193	457,94
Моравички	175	195	237	252	859	977	934	987	962	3.860	449,36
Таковски	194	244	267	284	989	970	990	893	886	3.739	378,06

1 - број живорођене деце на 100 бракова

Живорођена деца по законитости по срезовима⁴³

Срез	Законита деца					Незаконита деца					1
	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	
Чачак, град	222	253	218	235	928	22	23	23	16	84	90,52
Љубићки	1.003	1.086	986	934	4.009	21	18	21	17	77	19,21
Трнавски	642	607	647	572	2.468	18	15	14	11	58	23,50
Драгачевски	1.399	1.216	1.242	1.223	5.080	37	27	25	24	113	22,24
Моравички	958	919	972	939	3.788	19	15	15	23	72	19,01
Таковски	950	975	870	871	3.666	20	15	23	15	73	19,91

1 - број незаконите деце на 1000 законите

40. *Statistički godišnjak 1940.* str. 129-131.

41. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 69-73.

42. *Statistički godišnjak 1940.* str. 113-115.

43. *Statistički godišnjak 1940.* str. 121-123.

Природни прираштај⁴⁴

Срез	1936.		1937.		1938.		1939.		Свега		3
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
Чачак, град	244	127	276	136	241	122	251	157	1012	542	470
Љубићки	1.024	417	1.104	476	1.007	450	951	423	4086	1.766	2.320
Трнавски	660	258	622	215	661	261	583	223	2526	957	1.569
Драгачевски	1.436	632	1.243	775	1.267	467	1.247	518	5193	2.390	2.803
Моравички	977	454	934	420	987	348	962	403	3880	1.625	2.235
Таковски	970	411	990	445	893	439	886	425	3739	1.720	2.019

- 1 - живорођени
 2 - умрли
 3 - прираштај

Потреба за радном снагом, наследником, страх од смрти новорођенчета, утицали су на планирање породице. Број деце по једном брачном пару на селу износио је четири до пет. Када се узму у обзир и она деца која би умрла након порођаја, долазимо до броја од пет до шест порођаја у животу сваке жене. Због ниског културног нивоа и слабе хигијене, породиља и новорођенче су непрестано били у опасности од разних инфекција.⁴⁵ Све то је исцрпљивало жене, које су имале много привредних и друштвених обавеза у породици. Број ванбрачне деце на селу није био велики, око два процента. Ванбрачна деца су обично добијала презиме своје мајке. Није био редак случај да их неко од родбине и усвоји.⁴⁶

*
*   *

Већина сеоског живља у чачанском крају живела је на малом земљишном поседу који је, због природног прираштаја, постајао све недовољнији за опстанак и унапређење живота. Страх од глади терао је људе да на највећем броју ораница гаје жита. Алати за обраду земље и даље су у значајној мери били застарели, а машина је било мало, или уопште нису постојале. И поред великих напора да се произведе што више житарица, оне су се морале куповати на тржишту. Што је надморска висина већа, тај проблем је израженији. Најважнија биљка био је

44. *Statistički godišnjak 1940*, str. 105-107.

45. M. Isić, *Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva svetska rata*, Srbija u modernizatorskim procesima 19. i 20. veka 2, Beograd, 1998, str. 193-194.

46. Н. Пантелић, п.д., стр. 54.

кукуруз, преко половине домаћинства хранило се само његовим брашном. Услови живота на селу, тридесетих година значајно су побољшани. Куће су зидане од цигле, подови су покривани патосом, а шпорет и кревет имало је скоро свако домаћинство. Ужаси живота у кућама од слабог материјала, са огњиштем на средини просторије, земљаним судовима за исхрану и земљаним подовима на којима су, без кревета, спавали укућани поређани око огњишта, били су прошлост за највећи број становника села у околини Чачка. У драгачевском срезу је још око половине домаћинства било без шпорета, а једна четвртина без кревета. У моравичком срезу стање је било још лошије. Млађе генерације одгајане су у знатно бољим животним условима него што је то био случај са њиховим родитељима. По много чему почела је да се мења и свакодневица људи, као и духовни свет села и његових становника.

Крајем тридесетих година и начин облачења на селу претрпео је значајне промене. Носилац модернизације на овом пољу биле су жене, тачније девојке. Некадашње народне ношње замењују се штофаним сукњама и блузама од вештачке свиле, често су се могле видети и дугачке „варошке хаљине” од разних фабричких тканина, понекад неукусно скројене. Ако је нека девојка и носила народну ношњу, на ногама је обавезно била „Батина” обућа, од лакованих црних ципела до дубоко исечених сандала. Сеоски момци су били нешто конзервативнији. Носили су више народну ношњу, чакшире тесно припијене испод колена са лакованим кајишевима увијеним изнад опанака као и гајтанима извезене гуњеве.⁴⁷

Од свих традиционалних места за забаву, вашар је за село представљао нешто посебно свечано и важно, нарочито за омладину. Она се ту појављивала у највећем сјају, пасмејана и орна за весеље и сваку забаву. Ту је показивано најбоље одело, а темпо весеља који почиње редовно у подне допуњава општи утисак. Крајем тридесетих и ту су биле видљиве промене. Рингишпил је потпуно освојио сеоску младеж. Старији су се тешко одвајали од „рулета”.⁴⁸ Доласком јесени измицали су сабори и вашари. Сеоску мушку омладину привлачиле су нове врсте забаве у сеоским кафанама. За забринуте савременике то су „јазбине”, у којима се учи „најпогрднији занат” попут пића, картања, свађа, проstackлука и туча.⁴⁹ Промене у понашању пратила је промена укуса нових генерација. Млађе је све мање занимала народна прошлост, него

47. Народна ношња нагло се дуби, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 3.

48. Исто, „Некада се цирање фринге и грало у разне предмете, сајтове, ножеве, разне ситнице. Данас се коцка у новац. Хладнокрвно и ујорно”.

49. Позив омладини, „Задруга”, бр. 6, 15. септембар 1938, Чачак, стр. 8.

њихове дедове. Све што је старо и од старих постало је „старинско”, у смислу застарелости, која не одговара модерним приликама. Народне епске песме и „бапске” приче занемарују се „нагло” и замењују „варошким песмама” и анегдотама. Песме из града доносили су Цигани свирачи, „хармоникаши”, војници, занатлије и ученици средњих школа.⁵⁰

По свом менталитету становништво Чачка и околине представља прелазан тип између Шумадије и Старог Влаха, али је знатно ближе другом менталном склопу. Етнолози су забележили да су то добри војници са великом наклоношћу према оружју, чврсти и издржљиви у раду, добри певачи веселог темперамента, са израженом маштом али слабијег стваралаштва, бистри су и брзо схватају. Али, они су и инације, осветољубиви, често необуздани и самовољни.⁵¹ Последње особине често су се испољавале кроз парничења, прављења раздора и свађа, пасротаја, пијанчења. Постојали су и „адвокатски калаузи”, као и они који би трговали „познанствима” код власти.⁵² Није било ретко ни непоштовање закона, норми понашања уз одсуство свести о општем добру. Карактеристични су догађаји приликом проласка телефонских линија кроз села Мојсиње, Парменац, Добрињу. Мештани су систематски разбијали изолаторе на бандерама и скидали телефонске жице, односно, како је тадашње начелство у Чачку забележило, „учинили су злонамеран квар”.⁵³ Постојао је и осећај за „правду” која је могла да се „узме у своје руке”. Занимљив је случај када је око 100 лица 27. септембра 1936. напало пореског чиновника на пијаци у Чачку, отело му стоку коју је продавао да би наплатио заостале пореске дугове нападача. Отета стока је протерана кроз град преко моста у љубићки срез. Порезник је претучен.⁵⁴ Извештаји средских начелника откривају да се народ често и међусобно физички разрачунавао због ситних зађевица. Тај „жив темперамент” највише је испољаван на годишњим вашарима и црквеним саборима, када би сукоби и свађе брзо прерасли у физичке обрачуне, најчешће због политичких размимоилажења.⁵⁵ Сва силина мрачне и кр-

50. П. Ж. Петровић, *О народним песмама у рудничком њоморављу*, Београд 1935, стр. 10-12, 44; Међу најновије варошке песме између осталих убрјане су: „Црвен фосић нано”, „Бупеглије где сте, да сте”, „Ој месече ти све знаш”, „Што ми је мило и драго”, „Ој ливадо росна траво”, „Од како је Бања Лука постала”.

51. Исто, стр. 11.

52. *Писмо нашим сарадницима и њређилајницима*, „Задруга” бр. 4, 15. август 1938, Чачак, стр. 1; *Каквих људи има у нашем селу*, „Задруга” бр. 7, 1. октобар 1938, стр. 4; *У Трнави основана задруга за сузбијање парничења*, „Задруга”, бр. 14, 15. август 1939, Чачак, стр. 1.

53. ИАЧ, ДБ, К-2, бр. 45.

54. Групу су предводили Јаћим Сандић из Видове, Павле Дробњак и Гојко Даниловић из Пријевора. У тучи порезника су се „истакли” син Јаћима Сандића, Душан Игњатовић и Душан Мићковић из Рожаца. (ИАЧ, ДБ, К-2, бр. 1).

55. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 19, 26.

ваве стране менталитета овог живља, први пут је пред јавност Србије изнесена приликом великог процеса хајдучима крајем XIX века. Публика је била запрепашћена, пре свега она престоничка, какве се све ствари дешавају по селима чији је живот замишљан у стању патријархалне непокварености.⁵⁶ Колико је насиље било уобичајени начин решавања проблема између људи, може се видети из годишњег извештаја начелника за срез љубићки за 1933. годину. Он се похвалио да је стопа криминалитета опала у протекле три до четири године и да се 1933. догодило: „свега седам убистава и неколике теже паљевине од тежих дела”.⁵⁷

На појаву криминалитета, по мишљењу полиције, највише су утицали беспослица, лоше имовно стање, морални пад, лош надзор старијих, алкохол и коцка. Поред предавања о културном и економском уздизању села, најделотворнији лек, по мишљењу среских начелника, био је затвор, због страха од те казне у народу.⁵⁸

Просветне прилике

Број људи, њихова знања и умећа, постојање могућности стицања образовања за праћење свих промена које се дешавају у свету, одређују у највећој мери колико ће се неко друштво модернизовати и побољшати квалитет живота својих становника. Школске прилике су добар показатељ економских прилика, стања духа у друштву и старања за сопствену будућност.⁵⁹ Брига за просвету становништва била је доста изражена у чачанском крају.

Просветне прилике школске 1929/30. године⁶⁰

Срез	Основних школа	Одељење	Наставника	Бака	1 школа долази на km ²	1 школа долази на становника
Љубићки	18	46	46	2.553	26	1.715
Грнавски	10	37	37	2.153	27	2.043
Драгачевски	15	38	35	2.262	44	1.986

56. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књига прва*, Сабрана дела 6, Београд 1990, стр. 355; П. Тодоровић, *Листови из „Хајдучије”*, Београд 1985, стр. 535-537, 547-549.

57. *Годишњи извештај за 1933. годину за срез љубићки Краљевској ујрави Дринске бановине*, приредила Јасминка Клежковић, Изворник 14, Чачак 1998, стр. 133.

58. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 6.

59. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, II*, Београд 1997, стр. 7.

60. *Народно јединство. Илустрирани званични Алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31*, Сарајево 1930, стр. 120.

По броју школа на квадратни километар, љубићки и трнавски срез спадали су у сам врх Дринске бановине. Једино су поцерски са 21, тамнавски са 22 и посавски са 23 km² по једној школи били испред, што говори о солидној школској мрежи за тадашње прилике. Просек за Дринску бановину школске 1933/34. године био је једна школа на 40 km² и 2.350 становника.⁶²

Писменост по срезовима 1931. године у процентима⁶³

Срез	Љубићки			Трнавски			Драгачевски			Моравички			Таковски		
	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
11-19	91,3	48,3	68,8	92,3	53,5	73,7	85,9	26,1	53,9	80,1	24,1	51,0	90,5	37,2	62,8
20-39	81,0	20,4	49,8	87,2	32,9	60,1	79,4	11,7	44,1	72,5	10,3	40,7	83,6	20,9	51,1
40-59	64,5	6,4	32,2	75,4	19,0	45,4	63,5	4,2	30,1	63,9	4,3	30,3	68,3	9,4	35,6
60 и више	38,6	1,7	16,1	51,6	10,5	28,2	35,9	1,8	17,6	33,9	2,4	18,1	39,3	3,7	20,5
Свега	76,6	21,2	47,0	83,2	31,8	57,1	73,2	12,0	40,5	68,3	11,0	38,3	77,4	19,6	46,9

Село је прилично патило од неписмености, нарочито старији нараштаји и жене уопште. Ипак просвета је полагано улазила међу људе. Млађе генерације биле су писменије од старијих, што посебно важи за женску децу. Срезови удаљенији од Чачка имају мању писменост у свим узрастима. Просек писмености за Србију 1931. године износио је 44,91%. Било је 69,14% писмених мушкараца и 22,08% писмених жена. По једном попису из 1940. године, које је извршило Министарство просвете, обухваћни су срезови таковски, у коме је тада било 62,00% писмених особа, и моравички са 48,01% писмених.⁶⁴

Подаци за прилике у школској 1935/36. године да је у љубићком срезу једна основна школа мање, има их 17, са 59 наставника и 3.691 учеником, од тога су 2.252 дечаца и 1.439 девојчице.⁶⁵ Исте године у трнавском срезу било је 11 основних школа са 50 одељења, 61 наставни-

61. Исто.

62. Љ. Димић. *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, II, Београд 1997, стр. 70.

63. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Београд, 1938, стр. 27-29, 32, 50.

64. М. Илић, *Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka*, *Tokovi istorije* 1-2, Београд 1993, стр. 99, 101-102.

65. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 14.

ком и 3.069 ђака од чега су 1.826 дечаца и 1.243 девојчице.⁶⁶ Управо су тада у школу стизале генерације рођене 1928, када је прираштај био већи него тридесетих година.⁶⁷ Већи прилив деце у школе захтевао је више одељења и наставника што је пред рат оптерећивало буџете општина. Извештаји школских надзорника већ су школске 1930/31. говорили да све школе треба проширити како би се сместили приспели ученици.⁶⁸ До краја 1939. године то је добрим делом и урађено. Подигнуте су нове школске зграде у Горњој Горевници и Горњој Трпчи 1934, Вујетинцима и Станчићима 1936, Рошцима 1937, Брђанима 1938. године. Нешто раније изграђене су школе у Катрги 1926, Милићевцима 1927. и Пријевору 1928. године. Од укупно 19 основних школа у љубићком срезу девет је изграђено од 1926. до 1938. Све зграде, укључујући и старије школе, биле су од доброг материјала са укупно 62 учионице и 60 наставника.⁶⁹ Примстан је напредак и у трнавском срезу. Почетком тридесетих година у њему је било 10 основних школа. Изграђене су нове школе у Доњој Жежевици 1934, Лозници 1935. Парменцу и Чачку 1936, и Рајцу 1938. године. Укупан број, ако се рачуна и незавршена школа у Ласцу, био је петнаест, са 58 одељења и 60 наставника. Свих 14 завршених школа било је саграђено од чврстог материјала.⁷⁰

Верски живот

Читав чачански крај је по конфесионалној структури, православна хришћанска средина. Ни у једном срезу није било мање од 98,49% православног живља. Број припадника других религија био је потпуно занемарив.⁷¹ Значај религије у свакодневном животу могуће је сагледати на основу броја верских скупова, који су окупљали велики број људи. Православни календар је у току сваке године одређивао неприкосновени редослед и облик верских светковина и манифестација, у којима се мешала и стапала хришћанска, са много јаче израженом националном компонентом идентитета српског народа.⁷² Колико је заправо народ био побожан, тешко је утврдити. Савременици и истраживачи

66. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3.

67. *Народно јединство. Илустровани званични Алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31*, Сарајево 1930, стр 182-185.

68. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез љубићки 1931, документ без броја.

69. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез љубићки 1939, документ без броја.

70. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез трнавски 1939, документ без броја.

71. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.marta 1931. godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroisповести*, Београд 1938, стр. 37-39, 42, 58.

72. С. Невољица, „Преглед цркве епархије Жичке” у културном животу Чачка од 1919-1938. године, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 267-271.

менталитета српског народа истичу да „ наш фолклор религиозног живота не одаје неког претераног интезивно религиозног типа”.⁷³ Велики верски празници окупљали су значајан број људи, у осталим данима напори свештенства да напуни полупразне цркве давали су мршаве резултате.⁷⁴ Сеоски свет можда није био претерано религиозан у строгом црквеном виду, али је постојао интезиван религиозан живот, видљив кроз многобројне годишње обичаје са траговима прехришћанских култова. Међу њима се преплићу земљорадничка и сточарска традиција при чему је ова друга, због природних услова и порекла становништва, израженија.⁷⁵

Модернизација је доносила нова искушења. Када су кафане набавиле радио апарате, и недељом преносиле литургију из Београда, у црквама је било све мање света.⁷⁶ Нарочити вид верског просвећивања народа представљала је мисија Православне народне хришћанске заједнице, односно богомољачког покрета, како се обично зове.⁷⁷ Већ након Првог светског рата покрет је био јак око Чачка и Ужица. Покренут је био и календар „Свети Лазар”.⁷⁸ Он је непрекидно излазио од 1920. до 1941. године.⁷⁹ Један од видова акције богомољачког покрета на плану унутрашње мисије подизања духовног живота народа били су и молитвени сабори организовани од стране братстава богомољаца у оквиру цркви и манастира чачанског краја. Сагледавајући утицај СПЦ и морално стање народа, Војислав Илић свештеник из Трнаве, на сабору богомољаца у Жичи 1935. године, дао је оцену да свештеници признају

73. В. Дворниковић, *Борба идеја*, Београд 1995, стр. 78.

74. С. Неволџица, н.д., стр. 269.

75. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, књ. 60, Београд 1996, стр. 27-74.

76. Црква се борила против тог непотребног модернизма, подсећајући на недостојност пратења службе Божје из кревета или седећи за кафанским столом док се около причају вицери. (*Једна жалба*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 2/3, фебруар-март 1930, Чачак, стр. 73; *Радио и служба Божја*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 2/3, фебруар-март 1932, Чачак, стр. 43-46).

77. Почетком XX века појавила су се у Краљевини Србији прости људи из народа, који су проповедали јеванђеље, издвајајући се из масе чистим православним живљењем, подстицани подвизима светих отаца православне вере и цркве. Након Првог светског рата број таквих лица се повећао а појавила се и прва организација. Патријарх српски одобрио је основна правила Православне народне хришћанске заједнице 2. марта 1921. и дао благослов за настанак удружења у циљу моралног препорода народа. Епископ Николај Велимировић је генезу богомољачког покрета описао као спонтани покрет србијанских сељака, као народни одговор на модернизам, либерализам, социјализам и друге нововскове новотарије, које побожни православни народ није разумео ни прихватао, као ни своје школоване „отечествене” синове заблуделе европским „хуманизмом” и човекољубљем. (Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд 1996, стр. 15-31).

78. Исти, стр. 32.

79. У оквиру истоимене библиотеке штампан је и велики број посебних издања, као што су „Порука омладини” (1940) и „Част српским матерама” (1940). (Марија Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво. Библиографија 1833-1941*, Чачак 1998, стр. 34-39).

кривицу што нису на време прихватили богомољачки покрет. Изнео је оцену очајног моралног стања народа у Шумадији говорећи да се не „смемо заваравати говорећи о честитости и побожности нашег народа”. Вреди истаћи велике годишње саборе у манастиру Благовештењу (1934) и тромесечни у истом манастиру 1939. године на коме је епископ Николај одржао течај за мисионарс. Следеће године мисионари су обишли многа села и братства у околини Чачка и одржали молитве у: Мрчајевцима, Остри, Трепчи, Прељини, Коњевићима, Чачку, Пријевору, Риђагама, манастиру Јовању.⁸⁰ Чачак је све до 1933. године био седиште Жичке епархије, на чијем је челу после Првог светског рата био амбициозни владика Николај Велимировић.⁸¹ Иако се кратко задржао у Чачку, он није престао са мисионарском делатношћу у овом крају ни тридесетих година, када је поново постављен у Жичку епархију 1934. године чије је седиште премештено у Краљево. Један од сигурних показатеља напора СПЦ да се православни хришћански дух учврсти међу становницима села и града, јесте број цркви и манастира. Поред велике активности у ширењу богомољачког покрета и духовне обнове народа, епископ је покренуо иницијативу за обнову и изградњу манастира у Овчарско-кабларској клисури.⁸² Од тада постоји интензивна активност у обнови цркви и манастира у чачанском крају. У Овчарско-кабларској клисури до 1940. године обновљен је монашки живот у манастирима Св. Јоване (1934), и Св.Тројице (1937). Почело је обнављање манастира Св. Вазнесења (1937), а потпуно су подигнути манастири Св. Илиње и Св. Успеније (1939. године) на старим темељима. Подигнуто је и ново Св. Преображење (1940), уместо старог манастира порушеног 1911. године, приликом изградње пруге, али са друге стране Западне Мораве.⁸³ На литицама Каблара подигнута је 1938. црквица посвећена светом Сави.⁸⁴ Подигнуте су цркве у Жаочанима и Горичанима 1938, на темељима некадашњих.⁸⁵ Укупан број цркава, пред почетак рата, у љубићком срезу било је девет, тријавском осам и у драгачевском седам, са

80. Организована братства богомољаца постојала су у Каони (основано 1932), Брђанима (1934), Чачку (1936), Жежевици (1937), Остри (1938). Молитвени сабори одржавани су у Мрчајевцима (1931), Коњевићима (1933), Миоковцима (1934), Чачку (1934), Жежевици (1935), Чачку (1937). (Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 35-268).

81. С.Невољица, н.д., стр. 265, 273.

82. Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 183

83. Ј. Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и стварања у XIX и XX веку*, Приштина 1998, стр. 24, 31-32, 149, 254, 311-313, 331, 402, 414.

84. М. Маричић, *Црква Св.Тројице брђанима Немањиној у Чачку, манастири српске светиње горе и остали манастири епархије Жичке*, Чачак 1973, стр.56.

85. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 63, 74.

укупно 11 манастира у читавом крају, што је вероватно највише у целој Србији на тако малом простору. Велика политичка прсвирања у свету и почетак рата у Европи, црква је користила да упозори вернике на безбожност, стоизам и страст ка империјализму великих сила. Препоручивала је одвајање нашег православног човека од „новопримљене западне културе” и „прихватање старе источне, која је његова колевка”.⁸⁶

ГРАД

Иако је у Чачку било свега 15% становника у односу на љубићки и трнавски срез 1931. године, он је, као центар читавог подручја, имао велики значај. Преко њега су се одражавали сви утицаји времена. Био је место где су се креирале промене и стварале претпоставке за модернизацију читавог подручја.

Индустријски развој донсо је огромне промене изменивши живот многих људи, нарочито на релацији село-град. Изградња железница, производња електричне енергије, експлоатација рудног богатства и развој фабричке индустрије утицали су и на пресображај чачанског краја тридесетих година, разарајући постојеће аграрне структуре на селу и занатско-трговачке у граду. Индустријализација је доносила нове путеве комуникација између људи отварајући дотад непознате перспективе развоја, али и стварајући пелагодност код свих оних којима су промене доносиле неизвесност, а понекад и скономску проласт.

Саобраћај

Повезивање Чачка железничком пругом, преко Ужица и Вишеграда, за Сарајево и, посредно, за Дубровник и море 1924. године, повећало је могућности за привредну и све друге активности људи чачанског краја. Претходне године завршена је траса пруге која је водила преко Горњег Милановца и Обреновца за Београд, започета још пред Први светски рат, чиме је град добио директну везу са престоницом.⁸⁸ Подигнуте саобраћајнице повећавале су могућност пласмана разних производа из Чачка и околине, превасходно пољопривредних, на удаљенија и већа тржишта, што је за последицу имало стварање претпоставки и за индустријски развој, који је и уследио. Путнички саобраћај

⁸⁶ С. Невољица, и.д., стр. 273.

⁸⁸ Она је раније остваривана пругом, саграђеном 1911. преко Краљева и Сталаћа. (Р. Трипковић, *На цинами*, Чачак 1983, стр. 13).

омогућио је Чачанима да за шест сати допунују до Београда, за девет и по сати до Сарајева.⁸⁹ Иако је возња била дуготрајна и напорна, предност путовања железницом била је немерљива у односу на остале видове превоза у то време. Тридесетих година почиње реконструкција старих, као и прављење планова за нове линије у циљу оживљавања привреде, сузбијања незапослености, унапређења туризма. У периоду од 1935. до 1937. године започета је изградња пруга по уредби о великим јавним радовима. Посебна уредба о трасирању нових пруга из јула 1936. донела је пројекат везивања правца Карловац-Глина-Добој-Ваљево-Чачак, и даље према клисури Ибра. На ову железничку артерију надовезале би се пруге нормалног колосека Ваљево-Београд, и Рашка-Биоче-Подгорица.⁹⁰ Радови на постављању пруге нормалног колосека Краљско-Чачак почели су 1937.⁹¹ Планиране линије створиле би од Чачка још важније железничко чвориште него што је био. Број запослених на станици у Чачку износио је 140 лица. Радионица за оправку кола у Љубићу имала је 170 радника, ложионица 30. Остале службе за одржавање пруге и сигнализације запошљавале су 115 људи. Када се узму у обзир и радници на трасирању пруга, број запослених на железници крстао се око 750 људи.⁹²

Рударство

Експлоатацију угља први су започели Аустријанци, за време окупације. Отворен је рудник у селу Доња Горевница, који је затворен 1923. Нови коп отворен је у Бресници 1927. године У њему је радило 50 до 60 радника, производећи дневно 70 тона угља за надницу од 12 до 18 динара. Касније је отворен још један коп, „Вољавча” у Тавнику, у коме је радило 50 до 60 рудара.⁹³ Рудници угља постојали су и на планини Јелици. У селу Ртарима отворен је 1932. године коп „Дучаловац” у коме је радило 10 до 15 радника да би се њихов број после 1938. повећао. Ископавали су 10 тона угља дневно за надницу од 15 до 25 динара. Купци су биле фабрике и установе из Чачка. Цена једне тоне пред рат износила је 700-800 динара.⁹⁴ Постојала су још два рудника угља у Драгачеву, у Рогачи и Прилипцу, први са 5 други са 12 тона угља дневног иско-

89. *Ред возње*, „Чачански глас”, бр. 8, 25. фебруар 1934, Чачак, стр. 4.

90. Smiljana Đurović, n.d., str. 206.

91. ИАЧ. Фонд Градског поглаварства Чачка (у даљем тексту само ГП), К-46 бр. 1958.

92. Р. Трипковић, *На цинама*, стр. 52-53.

93. Ј. Дашић, *Акционарске банке 1871-1946*, Чачак 1989, стр. 49.

94. Ј. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРНИМ IX, Чачак 1978, стр. 146-147.

па.⁹⁵ Технологија копања у свим овим рудницима била је застарела, копало се углавном ручно.

Много већи значај имали су рудници магнезита у Милићевцима, отворени 1927. године, које је експлоатисало предузеће А.Д. „Магнетит-Шумадија”. Руда је транспортована жичаром дугом 8,5 km до Брђана где је печена и млевена. Уочи рата производило се 30 тона магнезита дневно. У производњи било је запослено 120 радника, а магнетит је извожен у Француску, Чехословачку, Немачку. Постојао је још један коп, отворен 1928. године, у Горњој Горевници. Експлоатацију је вршило предузеће „Емилка”, са веома савременом рударском опремом. Руда је печена и млевена у близини копа. Извожена је у Белгију и Холандију. Рудник је запошљавао 240 до 270 радника, у три смене.⁹⁶ Након 1938. године наднице у руднику „Емилка” у зависности од квалификација радника износиле су највише 35 динара, за минере, палиоце, трактористе, надзорнике, а најмање 15 динара дневно за жене на пребирању руде.⁹⁷

На планини Јелици, у селу Рајцу, отворен је 1938. године рудник хрома. Руда је била високог квалитета, прве класе са 49,58% хрома. Ископавано је 20 вагона месечно, ручним радом, са 70 до 80 запослених. Руда је превожена запрегом до железнице у Чачку и извожена у Немачку. Пред рат, цена једног килограма била је три динара, а плате копаца 22-50 динара, чистача 15-18 динара дневно.⁹⁸

Много ближе Ивањици него Чачку, али са великим значајем за читаво подручје, отворен је 1930. године у Лиси рудник са топионицама антимона „Антимон” А.Д. Производња се кретала од 839 тона 1935, преко рекордних 2.971 тона 1938. до 2.522 тона 1940. године када рудник преузимају Немци. Пред рат рудник и топионица запошљавају 300 радника.⁹⁹ Немци су планирали да изграде жичару, топионицу са три конвертора и две пећи са пламеницима, са месечном производњом од 20-25 тона.¹⁰⁰

Индустрија

Најстарија индустријска постројења у Чачку, пивара и млин, подигнута су крајем XIX века и нису запошљавала велики број радника.

95. Исто, стр. 165-170.

96. Ј. Дашић, *Акционарске банке 1871-1946*, стр. 50.

97. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 7750/38.

98. Ј. Дашић, *Јелички рудници*, 136-140.

99. Ј. Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, Чачак 1995, стр. 125.

100. М. Ristović, n.d., str. 120.

Све до тридесетих година XX века Чачак је био средина у којој доминирају занатлије, угоститељи и трговци.

У периоду од 1932. до 1937. године пивара није превише радила, свега два до три месеца годишње. После њене реорганизације у акционарско друштво 1937, рад је побољшан. Пред рат у пивари ради 21 лице.¹⁰¹

Парни млин је у току свог постојања променио неколико власника, да би 1936. године прешао у руке Павла Брушије. Он уграђује електрични погон у млин 1939. године уместо ранијег, парног. Пред рат, млин највише ради за војску и запошљава 20 људи.¹⁰²

У Љубићу је 1924. основано предузеће „Морава” А.Д. за производњу цигле, црепа, дасака и резане грађе. Тридесетих година запошљавано је у сезони 50 до 60 радника.¹⁰³

Од 1921. у Чачку постоји електрична централа А.Д. „Јелица”. Тридесетих година, у циљу бољег пласмана електричне енергије, централа организује продају радио-апарата, електричних пегли, решоа и лустера. До тада, у Чачку су инсталиране само висеће сијалице без икаквих украса. Централа је прешла у власништво београдске фирме А.Д. „Макиш” 1937. године. Након тога, централа постаје, поред напајања Чачка, искључиви снабдевач електричне енергије Крагујевца и насеља Врњачке Бање. Када је у питању Чачак, струја је инсталирана само на подручју града и у делу Љубића и Атенице. Ниједно село није имало прикључак. Број прегизатника у 1938. години износио је 3.316. До почетка рата потрошња је повећана за 150% у односу на 1937. Са повећањем потрошње опала је и цена киловат часа са 3,20 динара у 1937. на 1,86 у 1940. години.¹⁰⁴ Укупан број запослених износио је 21 лице.¹⁰⁵

Након отварања Фабрике хартије 1930. Чачак је добио право индустријско предузеће. Раст производње тридесетих година условио је проширивање капацитета. У фабрици је монтирана друга папир машина 1938. године, када је подигнута и још једна зграда у кругу фабрике. Порастао је и број запослених, са 135 у 1934. на 198 у 1937. години.¹⁰⁶ Плате радника износиле су, после 1936. године, најмање 20 динара днев-

101. Ј. Дашкић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 32.

102. Исто, стр. 58.

103. Исто, стр. 99; *Извештаји уједначеног одбора о раду А.Д. „Морава” од 1932. до 1945. године*, приредила Даница Отапчевић, Изворник 13, Чачак 1997, стр. 120.

104. Б. Танасијевић, М. Јаковљевић, М. Стефановић, *Поло века електрификације чачанског краја 1921-1971*, Чачак 1972, стр. 42, 44, 47-48, 92, 117.

105. Ј. Дашкић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 83.

106. Исто, стр. 117.

но за најједноставније операције. Плата је могла бити и доста већа, у зависности од сложености посла.¹⁰⁷

Највеће индустријско постројење у граду био је Војно-технички завод. Основан је 1924. године, али је са правим радом почео тек тридесетих година. Основна два разлога због којих се Краљевина Југославија одлучила за развој индустрије били су: 1) решење проблема вишка аграрног становништва, 2) усмеравање индустрије служењу војним циљевима, односно одбрани земље. У периоду између два рата кичму целог војног потенцијала Краљевине Југославија чинила је војна индустрија са шест војно-техничких завода и неколико мањих предузећа у приватном власништву. Држава је све до 1937, односно 1939. године, када чачански завод долази под финансијску контролу завода у Крагујевцу, није имала превише интересовања у инвестирање у војну индустрију. Са приблжавањем ратне опасности тај став се изменио.¹⁰⁸ Завод у Чачку производио је понтонске мостове, кола за вучу понтона, брзе моторне чамце, запрежна кола, пољске покретне кухиње, казаше за кување, шлемове, пијукс, ашове, лопате. Од 1935. почиње монтажа телефона, телефонских централа, поправка, преправка и монтажа радио-станица. За ондашње време то је била веома модерна фабрика, која је представљала почетак развоја електроиндустрије у Србији. Са повећањем производње и модернизацијом погона, повећавана је потреба за радном снагом. Број запослених у 1934. био је 220 лица, од којих је 28% било неквалификовано, да би број радника у 1940. порастао на 1.152 лица. Пред рат, услед великих наруџбина, у Заводу је радило око 1.300 лица. Квалификациона структура била је одлична, свега 24 % радника није имало квалификације.¹⁰⁹ Завод је имао и своје питомце које је школовао. Интернат у коме су ученици живели укинут је 1934, али школа је радила и даље. Средином тридесетих, месечне плате кретале су се од око 350 до 1000 динара. Пред рат, неквалификовани радник примао је 500 динара, државни мајстори од 1.500 до 3.000 динара, надзорници 3.000 динара, а виши официри 4.500 до 7.000 динара месечно.¹¹⁰ Радници и надничари у заводу примали су породични додатак, према специјалној уредби, који се исплаћивао из кредита за одбрану земље.¹¹¹

107. Д. Митровић, *Монографија чачанске фабрике хартије „Божо Томић“*, Чачак 1984, стр. 36.

108. Smiljana Đurović, n.d., str. 8, 325, 334.

109. Ј. Далић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 102, 104-105.

110. У то време став у Чачку могао се изнајмити за 250 динара месечно. (Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, Чачак 1980, стр. 23, 25, 28, 31-32).

111. Smiljana Đurović, n.d., str. 336.

Он је износио 40 динара по детету пред почетак Другог светског рата.¹¹² Завод је сарађивао и са чачанским занатлијама и трговцима. Добрим делом се снабдевао разним потрошно-режијским материјалом преко чачанске трговачке мреже.¹¹³

Трговина, занатство и угоститељство

До двадесетих година Чачак је углавном био варош занатлија, трговаца и угоститеља. Економска криза довела је до стечаја многих радњи. Од 1930. до 1935. године одјављено је укупно 148 радњи.¹¹⁴ Повећање производње Завода и кооперација са чачанским трговцима и занатлијама доста је допринела економском оздрављењу тих делатности.

Почетком 1936. у Чачку је било 169 занатлијских радњи са укупно 322 запослена. Највише је било пекарских (28), и опанчарских (25) радњи. Постојало је још 10 занатлијских задруга са 89 запослених.¹¹⁵ Конкуренција обуће фирме „Бата” створило је неизвесност и страх да ће остати без посла. У протестима занатлија Чачка, увек се подсећало да њихова пропаст значи мање прихода за општину којој плаћају порезе. Купцима су сугерисали да гумена обућа фирме „Бата” није здрава за ноге, али тај позив остао је без одјека.¹¹⁶ Град је имао и 107 трговинских радњи са 220 запослених. Највише је било колонијално-бакалских (51) и мануфактурних (20) радњи.¹¹⁷

Број угоститељских радњи почетком 1936. износио је 72 објекта са 152 запослена лица.¹¹⁸ У следеће две године њихов број опао је на 63 радње. Разлог за такав пад, према подацима удружења угоститеља, био је у конкуренцији разних малих бифеа са јефтином ракијом, која је одвлачила муштерије. Могућност брзе зараде привлачила је да бифее отварају и лица којима то није било занимање па и сељаци из околине.¹¹⁹

Укупан број запослених, рачунајући и власнике, достигао је око 800 људи. Непрекидним отварањем нових и затварањем старих радњи и угоститељских објеката, број запослених је варирао.

112. ИАЧ, ГП К-52 Ф IV, бр. 240.

113. Ј. Дашкић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, Чачак 1986, стр. 141.

114. Одјављена је 51 занатлијска радња, 73 трговачке и 24 угоститељске. (Исто, стр. 121, 125).

115. Исто, 144-145.

116. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 15.

117. Ј. Дашкић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 143.

118. Исто, стр. 143-144.

119. ИАЧ, ГП, К-24, Ф-IV бр. 308.

Снажан развој индустрије изменио је структуру занимања. У државним установама укупно је било запослено половином тридесетих око 500 лица.¹²⁰ Док је 1931. у трнавском и љубићком срезу било укупно 1.819 лица запослених у индустрији и занатству, тај број је повећан на око 2.500 до краја тридесетих, што је увећање за око 40%. Док се број запослених у занатству, трговини и угоститељству слабо повећавао, или је чак стагнирао, број индустријских радника брзо се нео. Запослени су претежно били мушкарци, по неким проценама чак 90%.¹²¹

Становништво

Град је по попису из 1931. пре наглог развоја индустрије, имао више мушког него женског становништва у свим старосним добима. У популацији од 0-14 година било је 53% мушкараца, у добу од 15-24 преко 60%. Са повећањем броја индустријских радника и броја ученика у средњим школама, проценат мушкараца се повећавао. Миграције у град биле су велике и пре индустријског развоја. Попис из 1931. говори да је само 42% становника рођено у Чачку, а шест процената у трнавском срезу. Досељавање је текло из суседних срезова, драгачевског, моравичког, ариљског, љубићког, укупно око 35% становника града.¹²²

Миграциона кретања из околне средине стварала су због свог броја велики притисак на инфраструктуру града. Проблем су биле и раније стечене навике, неприлагођене животу у урбаној средини.¹²³ У односу на околна села интензитет живота у граду је био неупоредиво виши. Иако Чачак није имао превише културних догађаја, бројне кафане, бифеи и неколико хотела трошили су највећи део слободног времена становништва. То су места где није само „убијана“ доколица већ се водио и занимљив друштвени живот. Чачак је имао и локале у које се при уласку окретало иза себе. Неколико кафана „слатког живота“ привлачило је мушку клијентелу, поврремено изазивајући јавну саблазан гра-

120. Пошта је имала 23 запослена лица, дирекција шума 22, шумска управа 11, пореска управа 27, финансијска контрола 9, катастарска секција 44, окружни суд 41, државно тужилаштво 7, средње начелство 21, чачански жандармеријски вод 30, средњи суд 19, градско поглаварство 45, црквени суд са свенгеницима 27, болница 34, основна школа, женска занатска школа, школа трговачке и занатске омладине, гимназија, укупно 90 запослених, школска поликлиника 2, сви повчани заводи-бапке 19, артиљеријски пук 35, војни расадник 4, уред за социјално осигурање 5 запослених лица, укупно 859 службеника, с тим да је број повећаван. (Ј. Далић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 146-148).

121. Исто, стр. 149

122. *Statistički godišnjak 1940*, стр. 40, 41; Ј. Далић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 30-31.

123. М. Тимотијевић, *Општински властито Чачку између два светска рата*, ЗРНС XXVII, Чачак 1997, стр. 308-309.

ђанства када би се прекршиле неписане норме дискреције. Непосредна близина Западне Мораве омогућавала је одмор и рекреацију на многим плажама које су биле препуне чамаца и сандолина. Омладина је трошила своју енергију у спортским друштвима. Највише популарности имао је фудбал, ко није играо свакако је ватрено навијао и сатима препричавао разне детаље. Поред повремених путујућих позоришта, Чачак је имао и два биоскопа. У вечерњим часовима организоване су и многе забаве по приватним кућама, али и локалима који су тако привлачили клијентелу. Поред уобичајене музике потекле из српског фолклора, међу Чачанима тридесетих година популарност су имале и песме потпуно другачијег карактера као што су: „Рамона”, „Виолина у ноћи”, „Ла Кукурача”, „Маријана”.¹²⁴ Крајем тридесетих постало је уобичајено и свирање цез оркестара који су свирали „денсинг”, понекад и три дана за редом.¹²⁵

Град Чачак био је и значајна просветна средина. У граду су постојале две основне школе, прва саграђена 1903, друга 1936. године када је уписано укупно 884 ученика у обе школе.¹²⁶ Постојала је Женска занатска школа са 158 ученица и школа трговачке и занатске омладине.¹²⁷ Најважнија образовна установа свакако је била гимназија. Број ученика се сваке године прилично увећавао, тако да је са 810 уписаних ђака у школској 1928/29. тај број порастао на 1.569 у 1939/1940. години.¹²⁸ Као школа у коју улазе деца, а излазе зрели младићи и девојке и која заузима оно време у којем се изграђује дух, кад се стичу идеје, склоности, навике, које човека прате до гроба, чачанска гимназија је имала прворазредну улогу у културном животу града. Поред основне просветне делатности са ученицима, гимназија је преко удружења „Заједница дома и школе” током тридесетих година приредила низ значајних предавања, књижевних вечери, концерата, академија и значајних јубилеја које су биле изврсно посећене. Од 1931. године па до почетка рата одржано је око 200 оваквих вечери. Највећи број предавања одржан је школске 1939/1940. године, укупно 37.¹²⁹

124. Г. Пауновић, „Чачански глас” као извор за истраживање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године, ЗРHM XXVIII, Чачак 1998, стр.191-216.

125. Реклама за хотел „Касину”, „Чачанске новине”, бр. 2, 23. април 1937, Чачак, стр. 8.

126. Ковилка Летић, *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године*, ЗРHM XXIII/XXIII, Чачак 1994, стр. 291.

127. Ј. Датић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 148.

128. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, Чачак 1987, стр. 255.

129. Марија Орбовић, *Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије*, ЗРHM XXVIII, Чачак 1998, стр. 164-167.

Захваљујући развоју саобраћаја, рударства и индустрије, чачански крај је изменио свој лик до почетка Другог светског рата. Некада средина у којој су доминирали занатлије, трговци и угоститељи, град Чачак постаје право индустријско средиште солидних капацитета. Вишак аграрног становништва, који је оптерећивао мале поседе, могао је да се делимично запосли у граду. Захваљујући интервенцији државе, ВТЗ је постао најзначајнија фабрика у граду, са великим бројем запослених. Али, у технолошки развијеној производњи, за то време, могла је претежно да се запосли квалификована радна снага. Имали су добра примања и солидне услове рада. Највећи део радне снаге са села био је без квалификација, па је морао да „кору хлеба” заради у другим, мањим предузећима, код занатлија или у околним рудницима, где су плате и услови рада били знатно лошији него у ВТЗ-у. Цена наднице за неквалификоване послове кретала се око 20 динара, што је приближно просеку за Југославију у то време.¹³⁰ Ипак, и то је било неко побољшање у односу на живот на селу. Периодични штрајкови успели су да издејствују веће наднице и боље услове рада, а успешност таквих акција зависила је од броја радника са села који учествују у штрајку. Како су то градске власти приметиле, најактивнији у штрајку радника Фабрике хартије 1936. године били су сељаци из околине града. Радници из Чачка не би издржали у штрајку ни неколико дана, јер немају средстава за живот, „сељак је тих средстава имао: хлеба, сира и лука”.¹³¹

Индустријализација је у приличној мери изменила начин живота становника села, док су промене у граду биле још интензивније. Живот у граду развијао је индивидуалност и већу анонимност него што је то случај на селу. Интезитет унутрашњих и спољашњих утицаја био је вишеструко увећан, темпо живота бржи. Степен слободе, нарочито оне која измиче контроли других, већи.¹³² Понекад, такав начин живота није доносио потпуно ослобађање. Моралне норме и стеге патријархалног живота на селу, у вароши нису важиле. На 1.000 законите деце, у Чачку се у периоди од 1936. до 1939. рађало 90,52 незаконите деце. Скоро свако десето дете било је ванбрачно.¹³³ На селу, тај број био је много мањи.

130. Просечна надница у 1938. години износила је 23,64 динара. (Д. Тешаћ, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997, стр. 212).

131. *Градско пољопривредно-индустријско удружење у Чачку од 23. XI 1935 до 31. II 1939*, Чачак 1939, стр. 35-36.

132. Љ. Димић, *Србија и Југославија. Простор, друштво, политика. Поглед с краја века*, Историја 20. века 1, Београд 1997, стр. 20.

133. Тај број у Шапцу је износио 123,58, Ужицу 64,66, Ваљево 70,61, Крагујевцу 73,93, Крушевцу 103,41 и Београду 115,06. (*Статистички годишњак 1940*, стр. 121-123).

Услови живота у Чачку, због положаја града, често су били гори него на селу одакле су пристизале миграционе струје. Због недостатка водовода и канализације, подводног тла, поред непријатности у свакодневном животу, повећавала се могућност ширења разних заразних болести.¹³⁴ Смртност од туберкулозе била је прилично велика. Од свих умрлих лица, скоро 20% је скончало од туберкулозе.¹³⁵ И тај проценат знатно је већи него на селу. Због великог броја оболелих, државна болница у Чачку отворила је ново одељење, само за болесне од туберкулозе, крајем 1935. године.¹³⁶

Демографски притисак на град и његову инфраструктуру био је прилично велики. За две деценије број становника Чачка увећао се за 2,3 пута. Да би се побољшали услови живота и задовољиле потребе новопридошлог становништва била су потребна прилична улагања. Захваљујући скупљању општинских такси и позајмицама са стране, Чачак је тридесетих година мењао свој лик.¹³⁷ Многи послови на унапређењу града, којима би постао културнији и пријатнији за живот својих становника, прекинути су доласком рата.¹³⁸

ПОЛИТИКА

Политичка елита у аграрним друштвима, као што су балканска почетком XX века, има необично важну улогу. У државним заједницама у којима нема аристократије, индустрије и крупног капитала, у којима је грађанство састављено од државних чиновника, официра и трговаца, политичка елита је истовремено и друштвена и интелектуална слита. У таквим случајевима она је генератор модернизације, покретач недовољно мобилног друштва и творац основних претпоставки развоја. Пошто нема противтежу у некој другој друштвеној групи, дистанцираној од политике, стварају се заједнице које изгледају као да су заробљене политиком, у којима, она одређује све односе, од привредних до приватних, у којима је политика исходште и уточинште, почетак и крај. Успорени ритам развоја друштва омогућава одржавање континуитета моћи политичке елите, односно њеног превеликог утицаја на живот

134. М. Тимоотијевић, *Општинска власица Чачку између два светска рата*, стр. 308-309.

135. У Београду 17,98%, Крушевцу 22,71%, Ужицу 14,25 %, Ваљево 18,46, Шапцу 18,28%, Крагујевцу 24,44%. (*Statistički godišnjak 1940*, str. 390-392).

136. *Оснивање новог одељења при чачанској болници*, „Чачански преглед”, бр.2, 4. јануар 1936, Чачак, стр. 3.

137. *Градско поглаварство. Извештај о пословању од 23. XI 1935 до 31. II 1939*, Чачак 1939.

138. М. Тимоотијевић, *Општинска власица у Чачку између два светска рата*, стр. 327-333.

људи.¹³⁹ Чачански крај као доминантно аграрна средина, са индустријом која је у повоју, управо је такво подручје пред Други светски рат. Иако је моћ локалних политичара мала, у односу на оне који воде државу, њихово деловање никако није остало без последица на живот ондашњег света. Сама чињеница да су били на челу партија које су окупља-ле народ, ове људе истиче од осталих становника, и повећава њихов утицај на суграђане. Порекло породица из којих су потекли, лични изглед, држање и понашање, женидбене везе, школовање и професионална каријера, политички ангажман и методе деловања, имали су велику тежину. Као најближи представници власти, или пак они који на њу претендују, они су својим суграђанима омогућавали, имајући у виду све набројане елементе, свакодневно или периодично, сусретање, процењивање, критиковање. Исто важи и за партије којима су припадали и предводили их у локалним оквирима.

Партије и локална политичка вођства

Током двадестих година главна изборна битка водила се између демократа и радикала који су скоро редовно побеђивали. Слабији резултат постигали би једино ако би се појавила дисидентска листа. На изборима 1931. године није било могуће истаћи страначке листе. Изјашњавање политичке воље грађана било је прилично ограничено. Једини начин да се изрази неслагање са постојећи стањем ограничавања слобода, била је апстиненција на изборима. У љубићком срезу гласало је свега 30,70% уписаних гласача, трнавском 59,16%, драгачевском 40,87%, моравичком 74,15%.¹⁴⁰ Петомајски скупштински избори 1935. године одржани су по нешто лакшим изборним условима него 1931. Влада Богољуба Јевтића није иступила ни са каквом страначком листом, али било је дозвољено да се образује и опозициона листа коју је оформио и предводио Влатко Мачек.¹⁴¹ Листа Богољуба Јевтића освојила је у љубићком срезу, који је важио за изразито опозициони, 84,26% гласова, у трнавском 77,86%, драгачевском 93,82%, моравичком 99,56% гласова.¹⁴² Кандидати на листи Богољуба Јевтића за љубићки срез, Војко Чвркић, и за трнавски, Светолик Станковић, глатко су

¹³⁹ Dubravka Stojanović, *Političke elite u Srbiji 1903-1914. (Uloga i način vladanja)*, ИС 2, Београд, 1997, стр.41.

¹⁴⁰ Б. Храбак, н.д., стр. 286-287.

¹⁴¹ Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Београд, 1989, стр. 9.

¹⁴² Б. Храбак, н.д., стр. 292-293; М. Исић, *Резултати парламентарних избора у чачанском окрућу 1931. 1935. и 1938. године*, ЗРНИ XXIV, Чачак 1994, стр. 321.

обезбедили мандате за скупштину Краљевине Југославије. Оба ова посланика после обарања владе Богољуба Јефтића пришла су новом председнику владе Милану Стојадиновићу, и новоформираној политичкој партији ЈРЗ.¹⁴³ Организирање нове политичке партије у Чачку и околини, од почетка су пратиле тешкоће.¹⁴⁴ Такав развој догађаја унапред је предвиђен у целој земљи, услед борбе за положаје и суревњивости људи који су раније припадали различитим партијама.¹⁴⁵

Крајем 1935. и почетком 1936. године, након разлаза ЈРЗ и главног одбора радикала, у Чачку су рашчишћени односи унутар ЈРЗ.¹⁴⁶ Водећа личност странке за љубићки срез постао је Војко Чвркић (1898–1942), који је изабран за председника среског одбора ЈРЗ,¹⁴⁷ истовремено и посланик за то подручје.¹⁴⁸ Његов отац Периша Чвркић био је народни посланик на листи радикала у време Обреновића.¹⁴⁹ Старији брат Михаило изабран је за народног посланика 1920. године на листи радикала, за љубићки срез. Војко Чвркић, адвокат по струци, од ране младости се интересовао за политику. За време студија у Београду долазио је у скупштину и са галерије пратио дебате посланика.¹⁵⁰ Због политичке делатности често је хапшен у младости. Прогони политичара од стране полиције, стварали су код народа у чачанском крају позитиван утисак о њима. Војко се хвалио тиме што га је влада неко време прогонила и затварала.¹⁵¹ И власт је уочила подизање угледа политичара које је прогонила. Извештаји среских начелника препоручивали су избегавање такве праксе у будућности.¹⁵² Репутација Чвркића у читавом крају није била најбоља. Полицијски извештаји говоре да су то опасни људи, спремни на све, од којих страхује цео свет у околини.¹⁵³ Почетком тридесетих, браћа Чвркићи су били активни у противљењу диктату-

143. Б. Храбак, н.д., стр. 106–107, 294–295.

144. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 326–327.

145. F. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, str. 76.

146. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 327.

147. Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, стр. 122.

148. Потичао је из породице која се крајем XVIII века доселила из Братоножића, из неге лозе потиче и отац Милоша Обреновића. (Ж. Марковић, *Порекло и место рођења Милоша Обреновића*, ЗРМ XX, Чачак, 1991, стр. 95–96). По свом политичком ангажману и енергији коју су у ту делатност улагали, Чвркићи су оправдавали тезу да црногорски досељеници у Шумадију често имају аутократске тежње и велику енергију у баљењу политиком. (Ј. Цвијић, *Балканско њуосирво и јужнословенске земље*, Сабрана дела 2, Београд 1991, стр. 163).

149. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, стр. 122.

150. Б. Храбак, н.д., стр. 268, 299.

151. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 26.

152. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 39.

153. Оплуживали су их да преко својих присталица наређују крађе, палежине, убиства и тако држе људе у страху. (ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 36).

ри.¹⁵⁴ Млађи брат Војко растурао је са својим присталицама зборове владиних људи. У таквим приликама долазио је са групом од 150 до 200, углавном сељака, међу којима је имао јак ауторитет. Говорио је за своје присталице: „Све ће учинити на мој миг.” За опис атмосфере на таквим скуповима, карактеристично је Војково појављивање на црквеној слави у Миоковцима 1933. На скуп је дојахао из родног села Рожаца, и са коња одржао говор својим присталицама, који су се скупили око њега у жељи да га чују. Након завршетка говора, у галопу је одјахао у Чачак испаливши један метак из пушке коју је носио са собом.¹⁵⁵ Љуба Давидовић је браћу Чвркиће звао „хајдуцима опозиције” и „кабларским орловима”.¹⁵⁶ Ипак, браћа Чвркићи, којима су и опозициони лидери саветовали умереност у борби против диктатуре, послушали су савет Боже Максимовића, тадашњег министра, и нису отишли у крајност, били су „позитивна опозиција”. Суштина њиховог опозиционарстава у време диктатуре састојала се у противљењу неким личностима у влади и, нарочито, владиним посланицима из њиховог краја. По речима старијег брата Михаила, Чвркићи су поштовали режим, шта више, нагињали су му.¹⁵⁷ Њихово окретање према влади 1934. године запрепастило је опозиционе лидере, посебно Љубу Давидовића.¹⁵⁸ Војко је остварио лепу каријеру у ЈРЗ-у након 1935. године. Постао је потпредседник Народне скупштине 1937, исте године постављен је за министра пошта, телеграфа и телефона.¹⁵⁹ Након стварања владе Цветковић-Мачек, остао је министар на расположењу, сенатор и секретар ЈРЗ.¹⁶⁰ Од својих полити-

154. Приликом избора 1931. године у Рошцима, родном месту Чвркића, гласало је свега 2,39% гласача, односно 14 од 587. (Б. Храбак, л.д., стр. 287-288).

155. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 20, 26.

156. D. Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd 1960, str. 98. У досадашњој литератури постоји уверење да је Војко Чвркић пре диктатуре припадао демократској странци (Б. Храбак, н.д., стр. 291-292; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, стр. 63, 100), у којој се он наводи као пример страначке недисциплине и моралног пада тадашњих политичара који нису имали сталног политичког начела, осим стварања сопствене каријере. Повија литература побија такве тврдње. Војко Чвркић је припадао НРС, из које улази у ЈРЗ. (Д. Тешћ, *Југословенски радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 97). Са тиме се слажу и подаци из Историјског архива у Чачку (ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 26), као и сведочења савременика. Аутори који наводе да је Чвркић припадао демократској странци и кандидовао се против Давидовића у љубићком срезу 1935, користе податке из дела (I. Ribar, *Politički zapisi II*, Beograd 1949, стр. 178-181). Остаје непознато зашто је Рибар означио Чвркића као пребега из редова демократа, када је стварних ренегата било доста у чачанском крају из те партије, о чему ће касније бити више речи. (Мира Радојевић, н.д., стр. 100), погрешно цитира Д. Смилјанића, и назива Чвркиће „колубарским орловима”. Епитет „орлови” не односи се само на енергију браће Чвркић, већ и на место становања њихове породице, недалеко од врха планине Каблар, правог „орловског” места одакле се пружа исто такав поглед на долину Западне Мораве.

157. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 1, 21, 26, 42, 54.

158. D. Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd 1960, str. 98-100.

159. Б. Храбак, н.д., стр. 299-303.

160. ИАЧ, Чвркић Војко, лични архивски фонд (1929-1947), (у даљем тексту само ЧВ), К-1, брошура *Свим среским и месним организацијама ЈРЗ*, Београд 1940, бел броја.

чих противника, Војко Чвркић је описивао као бескрупулозни каријериста. Он је лично сматрао да општи пад морала у времену у којем је деловао, и материјалистички прохтеви масе, која је била биначко тело, нису дозвољавали идеалистичко схватање политике. Својом политичком праксом водећи људи покварили су народ, а народ је касније квариио водеће људе.¹⁶¹ До почетка рата остао је први човек странке у читавом крају.

У трнавском срезу челни човек ЈРЗ био је власник пиваре у Чачку Светолик Станковић (1885-1978). Раније је припадао Демократској странци, за време диктатуре пришао је ЈНС. Као лични пријатељ Милана Стојадиновића, добио је овлашћење да оснује ЈРЗ у Чачку. Заједно са Радојком Солујићем, председником општине Чачак, имао је одлучујући политички утицај на подручју трнавског среза.¹⁶² Након уклањања Милана Стојадиновића са места председника владе, Светолик Станковић је остао уз свог пријатеља из младости. Био је један од потписника интернелације народних посланика и сенатора против владе Драгише Цветковића.¹⁶³ Сукоби са Војком Чвркићем, започети још на петомажским изборима 1935, и непосредно након њих,¹⁶⁴ настављени су и касније у оквиру ЈРЗ, у борби за првенство. Користећи искључење Милана Стојадиновића из ЈРЗ јуна 1939. године, Војко Чвркић је успео да издејствује промену општинске власти у Чачку, након чега је утицај Светолика Станковића потпуно опао.¹⁶⁵

Читава политичка пракса ЈРЗ у чачанском крају сводила се на активност водећих људи и ауторитет државног апарата. Материјално богатство политичких првака, харизматичност њиховог духа као и привлачност власти, били су довољни да велики број људи привуче на страну ЈРЗ. Одређену политичку тежину имала је и чињеница да је Милан Стојадиновић био Чачанин. Покушаји да се организује рад са омладином нису оставили дубље трагове.

Разлаз главног одбора радикала и ЈРЗ крајем 1935, условно је одвајање присталица Аце Станојевића из ЈРЗ. То се односило и на Ча-

161. „Ако свуда браниш личне интересе, па им дајеш превагу над опшћим, онда те маса воли и уздиже као свој великој пријатеља. Када ипак рад неминуно доведе до несреће народне, онда су сви гојови да се баце камењем на тебе. Маса своју кривицу никада не признаје, а за сваку несрећу која је снађе бесомучно окривљује водеће људе. То сам видео и рано дошао до тог сазнања. Стога са обилашћо засићуио интересе појединаца да бих задобио љубав масе”. (Недовршени дневник Војка Чвркића, приредила Зорица Матијевић, Изворник 9, Чачак 1992, стр. 153-154).

162. М. Тимотијевић, *Опшћинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 326-327.

163. Д. Ђешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 399-400.

164. ИАЧ, ЦБ, К-1 бр. 58.

165. М. Тимотијевић, *Опшћинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 327-330.

чак, када је Анто Радојевић (1884-1982), са својим присталицама пришао Главном одбору радикала.¹⁶⁶ Стари радикалски првак Радојевић имао је у Чачку и околини одлучујући утицај у странци. Ипак, његове политичке позиције најбоље су стајале у родном, моравичком срезу.¹⁶⁷ Радојевић је у току двадесетих година три пута бирао за народног посланика у чачанском изборном округу, 1923, 1925. и 1927. на радикалској или дисидентској радикалској изборној листи.¹⁶⁸ Био је неко време и министар саобраћаја. Без обзира што је живео у Београду, непрестано је посећивао чачански округ, и као истрајни пашићевац борио се за своја политичка начела стичући популарност у народу.¹⁶⁹ Током година диктатуре није се мирио са постојећим стањем, са својим рођацима из фамилије Радојевић организовао је протесте и ометао изборе 1931. Због таквих активности често су позивани на саслушање у полицију.¹⁷⁰ У једном саобраћајном удесу, када је аутобус на путу Ивањица - Ужице слетео са пута, Анто Радојевић тешко страда. Изгледало је да ће се после те несреће удаљити из политичке борбе.¹⁷¹ Међутим, после опоравка поново се са истим жаром вратио политици. Од свих радикалских првака у другој половини тридесетих, Радојевић је имао највише корена у народу и, захваљујући његовој популарности у моравичком срезу, радикали ту имају своје упориште. И после разлаза са ЈРЗ, Радојевић је важио за личност која може да својим препорукама чини разне услуге и запошљава људе у државној администрацији. Стојадиновић је тражио да се прави евиденција тих личности у намери да их отпусти.¹⁷² Радикали су много полагали на своју богату традицију у читавом крају. Ипак, читава активност странке свела се на коришћење неисцрпне енергије Анта Радојевића који је редовно крстарио читавим крајем организујући зборове и конференције. У љубићком и трнавском срезу није било радикала политичког формата сличног Радојевићу.

166. T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 90-97; М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 329.

167. Радојевићи су сачували у својој породици сећање о свом досељавању из Херцеговине крајем XVII века у околину Ивањице, село Дубрава. Автин отац, Миленко, био је народни посланик за чачански изборни округ на листи радикала пре Првог светског рата. Његов, други по рођењу син, Анто Радојевић, био је студент грађевине у Београду. Као најбољи у генерацији, добио је стипендију за једногодишње усавршавање у Берлину. Течно је говорио француски, енглески и немачки. Живео је и умро у Београду. Подаци добијени заслугом и љубазношћу Драгољуба М. Вујовића. (Казивање Љубомира Љалушевића из Ивањице, Миленковог унука по женској линији, забележено 5. маја 1999. године.)

168. М. Исић, *Резултати парламентарних избора у Чачанском округу од 1920. до 1929. године*, ЗРNM XXII/XXIII, Чачак 1994, стр.322-338.

169. Б. Храбак, н.д., стр. 277-284.

170. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 4, бр. 17.

171. Б. Храбак, н.д., стр. 291.

172. Мира Радојевић, н.д., стр. 52, 82, 91.

Демократска странка није имала велику иницијативу у западном Поморављу. Њене позиције на том простору у другој половини тридесетих година полако су пропадале.¹⁷³ На то је, свакако, највише утицао пораз страначког првака Љубе Давидовића на изборима 1935. у љубићком срезу, чему је много допринела кандидатура Ђуре Ђуровића (1900-1985),¹⁷⁴ пре тога угледног члана Демократске странке, и учитеља Лепосавића из Мојсиња, такође бившег демократе, на владиној листи против свог некадашњег страначког шефа.¹⁷⁵ Ђуровић се касније поново вратио у демократску странку и, пред Други светски рат, био је веома активан походећи љубићки срез у поновној страначкој офанзиви.¹⁷⁶ Ипак, његов ранији политички ангажман није заборављен. Политички противници називали су га „главосеча”, мислећи при том на његову кандидатуру против Љубе Давидовића на изборима 1935.¹⁷⁷ У трнавском срезу, пред изборе 1938, активан је био Драгомир Иконић (1883 - 1957), у то време члан Демократске странке.¹⁷⁸ Његова мајка живела је у Чачку, па је повезивао породичне и политичке обавезе.¹⁷⁹ Због честих пребега из својих редова, позиција Демократске странке у чачанском крају била је озбиљно уздрмана; није имала већих иницијатива све до друге половине 1939. године. Непосредно пред рат активирала се и демократска омладина у Чачанској гимназији, али је остала малобројна и без утицаја.¹⁸⁰

Најупорнију опозициону делатност испољавао је Савез земљорадника. Иако је у странци било старијих и заслужнијих чланова,¹⁸¹ највећу активност испољавао је адвокат Ђорђе Ђока Поповић (1904-1942).¹⁸²

173. В. Храбак, н.д., стр. 306.

174. Др Ђуро Ђуровић рођен је у Горњој Горевници, љубићки срез, али се његова породица сели у оближње Враниће. Основну школу завршио је у Миоковцима, гимназију у Чачку. Студирао је права у Француској, где је и докторирао на тему пакта у Локарну 1928. године. Након избора 1935. године ради у управи града Београда. Умро је у Београду. (Изјава Адама Василијевића из Чачка; Изјава Петра Ђуровића, адвоката из Чачка).

175. М. Урошевић, *Треша чейја. Традиција ошћора, буна и усћанака*, Чачак 1984, стр. 98.

176. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 83, К-6 бр. 16, 41, 48, 52.

177. *Жалосно али истинитно*, „Задруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

178. Драгомир Иконић је рођен у Атеници код Чачка. Најпре је био републиканац по убеђењу, да би средином тридесетих припао демократској странци. Непосредно пред 27. март 1941. постаје министар у влади Цветковић-Мачек. Умро је у Београду. (А. Стојковић, *Др Драгомир Иконић*, ЗРНИМ III, Чачак 1972, стр. 55-78).

179. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 31; К-1, преписа бр. 2673.

180. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 302; V. Jovašević, *Revolucionarna aktivnost čačanskih srednjoškolaca u predratnom periodu*, VIГ 1, Beograd 1989, str. 278.

181. Борисав Штављанин у трнавском. Средоје Бркић у драгачевском срезу, Витомир Вукосављевић у љубићком срезу.

182. Ђорђе Поповић је потицао из познате свептеничке породице. Његов отац Милош био је учитељ и истакнути члан радикалне странке у чачанском крају. Он се определио за земљораднике. Савременици и познаници, описују га као веома амбициозног човека, са јаком жељом да успе у политичкој борби. (Изјава Адама Василијевића).

Рано је приступио земљорадничком покрету, већ као гимназијалац.¹⁸³ Све конференције које су одржаване у трнавском и добрим делом у љубићком срезу, Поповић је пријављивао, отварао и водио. Редовно је правио вербалне инциденте на свим скуповима.¹⁸⁴ У истрајности таквог понашања Ђорђа Поповића, види се утицај Драгољуба Јовановића, који је од кажњавања и хапшења хтео да направи политички капитал.¹⁸⁵ Поред акција јавног карактера, као што су зборови, конференције, прогести, Поповић је покретао и излажење неколико листова и учествовао у њиховом уређивању. Био је уредник листа „Земља”, који је покренут и забрањен 1936, са комунистима Ратком Митровићем и Радојицом Радосављевићем. Учествовао је у редакционом одбору листа „Чачанске новине” (1937), и био је власник листа „Задруга” (од 1938. до 1941. године са прекидима).¹⁸⁶ Концепција свих листова, била је веома блиска левом крилу земљорадника. Поред савета за унапређење пољопривредне производње, нису изостајале критике власти, као и редовни описи тешког живота на селу.

Поповић је сарађивао са Миланом Гавриловићем, вођом десног крила у савезу земљорадника, али и са Драгољубом Јовановићем, вођом левог крила у странци. Када би долазили у Чачак, обавезно би одседали код њега.¹⁸⁷ Иако га је власт доживљавала као крајњег левичара, Ђорђе Поповић је припадао десном крилу странке под вођством Милана Гавриловића.¹⁸⁸ У страначкој хијерархији Поповић улазу у Главни одбор тек 1939. године.¹⁸⁹ Земљорадници су били неповерљиви према интелектуалцима и грађанима уопште. Интелектуалац није могао бити члан главног одбора, ни кандидат за народног посланика, док нема стаж од четири године у Савезу.¹⁹⁰

Комунистички покрет у Чачку није био без икаквих традиција. Поред лепог успеха на изборима 1920. године, што је остало запамће-

183. Б. Штавланин, *Успомена на оснивање Савеза земљорадника, Календар споменница Село 1941*, Београд 1941, стр.156.

184. Карактеристичан је испад приликом посете Милана Стојадиповића родном Чачку 16.06.1936. када добапује „Доле коцкари”. Због таквих и сличних инцидентата, кажњаван је редовно, новчано. Власт га је доживљавала као „крајњег левичара”. (ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 44).

185. Драгољуб Јовановић је разрадио праву стратегију наступа на зборовима и односу према полицији. Намерно је изазивао нереде, провоцирајући власт да реагује на његово присуство. Сматрао је да сељаци боље памте зборове на којима има инцидентата, него мирне скупове. (Мира Радојевић, н.д., стр. 90).

186. Марија Орбовић, *Чачанско цитијаларство и издвацијаво. Библиографија 1833-1941*, Чачак 1998, стр. 68, 184-185.

187. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 66, К-5, бр. 26, 56, 73.

188. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 44; Б. Храбак, н.д., стр. 288; Изјава Витомира Вукосављевића.

189. *Седница главног одбора савеза земљорадника*. „Задруга” бр. 12, 01. јун 1939, Чачак, стр. 1.

190. Мира Радојевић, н.д., стр 81.

но, у моралном погледу за све комунисте у Чачку велики значај имала је чињеница да су Филип Филиповић и Коста Новаковић рођени Чачани. Постојао је јак осећај гордости због тога код свих чланова, што су нарочито уочавали њихови противници.¹⁹¹ Оживљавање делатности КПЈ у Чачку почело је 1933. Директиве које су добили, захтевале су посебна задужења: за рад са омладином, синдикатом, фабричким радницима, женама, међу интелектуалцима и на селу.¹⁹² Најзначајнија личност у партији крајем тридесетих, иако није био секретар локалне организације, био је доктор Драгиша Мишовић (1898-1939).¹⁹³ У унутрашњим односима КПЈ, био је познат као личност која прати главну линију ЦК КПЈ.¹⁹⁴ Важио је за искреног хуманисту у читавом крају. И полиција је о њему говорила као о добром лекару, симпатичном у оцохођењу, високе интелигенције.¹⁹⁵ Због истрајне и искрене хуманистичке оријентације никада није наплаћивао лекарске прегледе, имао је велики ауторитет у народу. Поред Мишовића, најзначајнији човек у покрету био је Александар Ђурчић (1897-1941) из познате социјалдемократске породице.¹⁹⁶ Током двадесетих он је моторна снага радничког покрета Чачка.¹⁹⁷ Ђурчић је био и секретар МК КПЈ у Чачку 1929. када одлуке о подизању устанка, донете од Централног комитета, нису добро примљене у чачанском крају.¹⁹⁸ То је време када почиње обрачун у КПЈ са српским комунистима, следбеницима Симе Марковића, који су се залагали за опстанак Југославије, противили се оружаном борби, одбацивали тезе о српској нацији као угњетавачкој. Да би повратила утицај у Србији, од централе је послат Благоје Паровић, који је покушавао да врати чланство на линију директива. Сви који су се противили

191. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи бр. 2642.

192. М. Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају, Чачак, Горњи Милановац, Лучани*, Чачак 1979, стр. 33.

193. Лекар Драгиша Мишовић рођен је у Кулиповцима код Чачка. Отац му је био председник сеоске општине, стрељан од Аустријанаца непосредно пред ослобођење 1918. Драгиша је студирао најпре у Француској, после повлачења са војском преко Албаније, затим у Прагу где је и дипломирао. У више наврата се лечио од туберкулозе. У Чачак се враћа 1927. године. (Д. Јањић, Д. Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак 1979, стр. 720).

194. Изјава Витомира Вукосављевића.

195. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 96.

196. Његов отац, Милета Ђурчић, био је први председник ССДП и КУД „Абрашевић“ у Чачку 1904. године. (М. Јаковљевић, и.д., стр 5-6, 25-31).

197. Александар Ђурчић је учествовао као делегат на вуковарском конгресу партије, покушавао је да организује локалне комунисте против „Обзнапе“, због чега је хапшен, покреће лист „За слободу“ 1922, следеће године у Чачку организује НРПЈ у чијем окриљу делују комунисти. Секретар је радничко-републиканско селачког савеза у Чачку 1927, а исте године покреће лист „Њива и радионица“. (Д. Јањић, Д. Петровић, и.д., стр. 33-34).

198. Исто, стр. 40.

таквим инструкцијама називани су „отпадницима” или „троцкистима”.¹⁹⁹ Савременици су Ђурчића запамтили као човека који се није увек слагао са линијом Партије, умео је да критикује Стаљина и његову политику, зато је сматран за „отпадника” и „троцкисту”, који се крајем тридесетих полагао новукао из рада партије.²⁰⁰ Забележена је и промена на челу МК КПЈ за Чачак 1933, управо у време када Благоје Паровић долази у Србију. Он следеће године присуствује састанцима МК за Чачак, усмерава његов рад према директивама ЦК КПЈ, у коме Ђурчић није више био секретар, али је за највише партијске форуме предложен Драгиша Мишовић.²⁰¹ Ако није директно одлучивао у раду МК КПЈ Ђурчић је, као адвокат по занимању, редовно био бранитељ оптужених чланова партије, и то прилично успешан. Није крио да је марксиста. Након смрти Мишовића, почетком 1939. остаје једини значајни интелектуалац у локалној организацији КПЈ. Непрестано је јавно изложен испред партије, пријављује и организује све зборове, митинге, протесте. Предњачио је у демонстрацијама које су организоване у њено име. Полиција га је означавала као „духовног вођу” свих коминиста Чачка.²⁰² До самог рата остао је личност са највишим ауторитетом и најдужим партијским стажом у КПЈ Чачка.

Рад КПЈ одвијао се на више нивоа. Поред уобичајене праксе бацања летака и писања парола, најзначајнија делатност коју су изводили био је рад са средњошколском омладином. Та је делатност била нарочито изражена у гимназији, која је због делатности професора чланова КПЈ постала, тридесетих година средина која је снажно утицала на комунистичко опредељење многих генерација.²⁰³ Деловали су преко већ оформљених организација као што су соколи, скаути, ђачке дружине, фудбалски клубови, читаоница и књижница, народни универзитет, организацију женски покрет, синдикат, организована дружења, нарочито

199. Елиминисање српских комуниста као највећег унутрашњег непријатеља КПЈ није било лако, водила се вишегодишња борба од 1928. до 1935. године, и употребљивана су сва средства. У исто време Стаљин је повео антиинтелектуални рат у међународном комунистичком покрету у намери да маргинализује интелектуалце и спречи било какве теоријске расправе (В. Ђигијевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд 1992, стр. 293-312).

200. Изјава Витомира Вукосављевића; Изјава Адама Василијевића.

201. М.Јаковљевић, н.д., стр. 36. На овом нивоу истраживања није потпуно јасно да ли је Ђурчић био следбеник Симе Марковића, али због свих наведених чињеница сматрамо да има ипдиција да јесте. Тиме се може објаснити и његово изостајање из локалног „Пангеона” заслужних револуционара.

202. ИАЧ, ДБ, К -1 преписа, бр. 2611; К-6 бр. 96

203. По сећању Петра Стамболића, Чачани и Црногорци су били ударна снага међу комунистички оријентисаном омладином на Београдском универзитету. (А.Стојковић, Б. Копачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 228, 288, 302, 361).

лети на Морави.²⁰⁴ Снага локалних узора била је велика, то се нарочито односи на „фудбалске идоле” какав је био Ратко Митровић.²⁰⁵ Омладинци који би се учланили или дошли у установе где су комунисти имали утицај као што је био случај са ученицима ВТЗ-а, одмах би по доласку „обрађивани”. Ко није хтео да буде „организован” са њима, осећао се изолованим.²⁰⁶ Комунисти су добро познавали проблеме омладине у граду. Треба нагласити да је у Чачку било 54,44% становника млађих од 25 година, по попису из 1931. године.²⁰⁷ Тај број се сигурно повећао до почетка Другог светског рата, услед развоја града. Указивање на проблеме у образовању, спорту, животу ваншколске омладине, имао је велики одјек међу младим светом.²⁰⁸ Нису занемаривани ни проблеми одрастања, морала и односа међу половима.²⁰⁹ Остваривана је и сарадња са левим крилом Савеза земљорадника, због јачег утицаја на селу.²¹⁰ Заједнички су покренули лист „Чачанске новине” 1937. године. Уредници су били Ђорђе Ђока Поповић, Ратко Митровић и Радојица Радовановић. Поред низа социјалних проблема и дилеме које су биле пред тадашњим светом, фашизма његовог ширења и како га спречити, занимљива је стратегија придобијања становника села, као најбројније популације, за идеје „демократије и социјалне правде”. По њима, погрешан приступ може да уплаши тај свет, зато је неопходно изучавати њихову психологију. Сматрали су да је сељацима разум оскудан и слабо развијен. Зато је потребно обраћати се њиховој души, која је велика и богата. Треба им више говорити у лозинкама него у цифрама. Боље је поредити њихову беду са раскоши повлашћених него је описивати.²¹¹ У својој политичкој стратегији, чачански комунисти су били свесни да се

204. Поред купана, плаже су због велике популарности као место дружења омладине, биле и место где су одржавани састанци СКОЈ-а и врло често врбовање нових и млађих чланова. Рад је организован кроз одржавање одбојкашких утакмица, играња стоног тениса и обавезних читалачких часова. Поред партијске литературе коришћена су дела са социјалном тематиком, што је имало јак утицај на омладину која је израстала у амбијенту замирања или потпуног уништења традиционалних занимања и уздизања индустрије. (М. Јаковљевић, н.д., стр. 47, 49).

205. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 35; М. Јаковљевић, н.д., стр. 48.

206. Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, стр. 53.

207. Према узрасту 22% спадало је групу од 15-24 године, а 32% било је млађе од 15 година. (*Statistički godišnjak 1940*, стр. 40-41).

208. *Проблем исхране ученика*, „Чачанске новине” бр. 4, 7. мај 1937, Чачак, стр. 2; *Данацња омладина и сироти*, „Чачанске новине” бр. 2, 23. април 1937, Чачак, стр. 5; *Ваншколски омладина*, „Чачанске новине”, бр. 9, 4. јун 1937, Чачак, стр. 3.

209. Залегали су се за збацивање „окова” праотаца, за нови морал, за решавање многих проблема од којих је могла најважнија сексуално питање, јер нагон за супротним полом постоји од раног детињстава и утиче на формирање човека. Борили су се за прокрчење пута у лепту будућност и стварање повог друштва у коме ће човек бити срећан и где ће му се жеље остварити. (*Литература и сексуално васпитање*, „Чачанске новине” бр. 7, 21. мај 1937, Чачак, стр. 2).

210. Б. Храбак, н.д., стр. 299-300.

211. *Радна демократија*, „Чачанске новине”, бр. 4, 7. мај 1937, Чачак, стр. 1.

конзервативизам ослања на традиционално и познато. Социјализам је за већину људи био непознат, далек сан и зато ником није био опасан, „само га попови оптужују за безбожништво”. Он је више књижевни производ, није загревао ни плашио преко мере. Увиђали су да опасност за покрет долази са вестима о крвавим обрачунима у Совјетском Савезу што је окаљало „чисто име комунисте”.²¹² Остаје нејасно ли су знали да су у тим прогонима настрадали Коста Новаковић и Филип Филиповић.

Услед велике активности Чачак је у очима власти постао „озлоглашено комунистичко место” у Западној Србији.²¹³ Политички противници доживљавали су све делатности КПЈ као „црвени терор” који полиција није у стању да спречи.²¹⁴ Комунистички активисти, пре свега они млађи, имали су тридесетих година непрестане сукобе са полицијом, из којих су излазили са разним новчаним и временским казнама. Нарочито су били активни омладинци у ометању или разбијању конференција политичких противника вербалним упадицама, а понекад и са физичким насиљем.²¹⁵

Југословенска национална организација „Збор” почела је у Чачку да се организује пред петомајске изборе 1935. Замишљени као покрет који би повратио веру у отаџбину, и створио један нов и јак југословенски национални идентитет, збораши су у Чачку, поред непријатељства власти, имали против себе и удружену опозицију, а нарочито комунисте. Најзначајнији организатори покрета „Збор” били су адвокат Раденко Лазовић и свештеник Драгутин Булић. Током 1935. године у Чачку су издавали свој лист „Нова Југославија”, али је он после четири броја угашен. Активности странке нарочито су порасле пред сам рат, нарочито у раду са омладином у Чачанској гимназији, у којој је Булић предавао веронауку.²¹⁶ Гимназија је постала место сукоба, не само вербалних, за превласт у ђачким организацијама са већ раширеном комунистичком делатношћу.²¹⁷ Духовни покретач читаве организације био је свештеник Драгутин Булић (1910-1942).²¹⁸ У организационом погледу

212. *Пољресна дилема*, „Чачанске новине”, бр. 3, 30. април 1937. стр. 2-3.

213. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 72.

214. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 57.

215. ИАЧ, ЦБ, К-1 бр. 3; К-2, бр. 34; К-5. бр. 7, 39.

216. М. Стефановић, *Деловање Љојићевог покрета ЗБОР у чачанском крају (1935-1945)*, ЗРНМ XVII, Чачак 1987, стр. 287-291.

217. А. Стојковић, Б. Ковачевић, н.д., стр. 289-290, 299, 302.

218. Булић је рођен у селу Вича, драгачевски срез. После основне школе долази у Чачанску гимназију а из ње одлази у Богословију у Сремске Карловце. Након одслужења војног рока рукоположен је за свештеника. Постављен је у манастир Студеницу, затим одлази у село Прањане, таковски срез. Упоредо студира и поред породичне трагедије (убијена му је жена прим. М.Т.), завр-

чачански „Збор” имао је релативно касно своју оснивачку скупштину, тек 14. новембра 1939. године. На њој је изабран председник организације столар Средоје Митровић, док је Булић изабран за благајника.²¹⁹

Предизборна кампања и избори 11. децембра 1938.

Настојање Милана Стојадиновића да створи повољнију политичку атмосферу него што је била пре 1935. праћено је обећањем бољих политичких закона. То је пружио опозицији могућност да се политички ангажује, али у таквом режиму „полу слобода” опозиција је стављена у зависност од променљивог расположења режима. Сваки политички збор или конференција морали су бити пријављени одељењима Министарства унутрашњих послова са списком говорника и темама о којима ће они говорити. Забране нису биле ретке, дешавало се да је представник власти, који је обавезно присуствовао сваком збору, незадовољан говорима могао да прекине скуп.²²⁰

Прва велика провера за нову владу и политичку организацију ЈРЗ, били су општински избори 1936. године. Стојадиновићсва влада дала је необично велики значај овим изборима, желећи да потврди свој легитимитет у народу.²²¹ У љубићком срезу од 14 сеоских општина ЈРЗ је победила само у шест. Добила је укупно 4.414 или 57,76% гласова. У апсолутним бројевима имали су већину, али због начина избора где је свака општина посебна изборна јединица, истицања више кандидата ЈРЗ у истој општини, доживели су пораз. У трнавском срезу од 8 општина ЈРЗ је победила у пет, освојивши 2.151 глас или 52,26% гласова.²²² У читавој Дринској бановини ЈРЗ је победила у 316 од 431 општине. У српском делу бановине ЈРЗ је добила 101.218 гласова, односно 71,69%, а у читавој земљи 61,4 % гласова.²²³ Без обзира на неуспех, нарочито у љубићком срезу, ЈРЗ је због позиције владајуће странке, али и већине у апсолутном броју гласова, и даље била најјача политичка организација у крају.

шава теолошки факултет. Убрзо затим напушта парохију у Прањанима и запошљава се као професор теологије у Чачанској гимназији (*Свешћеник Дригућин Булић*, „Наша борба” бр. 48, 2. август 1942, стр. 1).

219. ИАЧ, ДБ, К-1 препис бр. 2876.

220. Мира Радојевић, и.д., стр. 87.

221. Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 163.

222. ИАЧ, ДБ, К-9 бр. 41; Б. Храбак, у Чачку: *Природни, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941*, на стр. 296-298. даје друге податке за општинске изборе на основу ондашње птампе која није узимала у обзир понављање избора у појединим општинама. Сматрамо да су извештаји средских начелника Краљевској банској управи Дринске бановине потпунији.

223. Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 171, 178.

Наредна, 1937. година, протекла је у покушајима уједињавања свих опозиционих снага и приближавања левичарима, који су се залагали за стварање Народног фронта у Чачку. Такво расположење се осетило на зборовима опозиције још пред општинске изборе 1936.²²⁴ Први озбиљнији збор опозиције одржан је 13. маја 1937. у Заблаћу. Скуп је организован од стране Савеза земљорадника, на коме су учествовали страначке вође опозиције из Београда. На скупу се Милош Тупањанин заложиио за примање „напредних елемената” у Савез земљорадника.²²⁵ У лето исте године кулминирао је сукоб око конкордата. Скупови организирани од стране цркве нису мимоишли ни Чачак. После једног таквог збора, у граду је дошло до озбиљног насиља, започетог физичким разрачунавањем присталица ЈРЗ-а и опозиције, којој су се придружили левичари.²²⁶ Најважнији скуп опозиције одржан је 24. октобра 1937. Присутствовали су Милош Тупањанин, Душан Богдановић, Милан Гол, Драгомир Иконић из Београда и први људи опозиције из Чачка. Скупу су присуствовали и Драгиша Мишовић и Александар Ђурчић, вође комуниста Чачка. Усаглашавање опозиције у Чачку поводом недавног споразума са ХСС, није прошло без негодовања због присуства комуниста скупу.²²⁷ Сарадња удружене опозиције и комуниста у Чачку постављена је и следеће године. Приликом организовања „Пашићеве вечери” 13. фебруара 1938, поред присталица радикала, демократа и земљорадника, свечаној вечери присуствовали су и комунисти.²²⁸ Било је то време када је група левих демократа активно покушавала да оствари чвршћу сарадњу са комунистима и левим земљорадницима. Чачак је био један од градова у коме је та сарадња била јаче изражена.²²⁹

У исто време, после упутства месним организацијама странке од стране главног одбора, и владајућа ЈРЗ почела је да испољава јачу активност.²³⁰ Дан пре „Пашићеве вечери”, 12. фебруара, организовали су игранку у Чачку. Веселе је трајало до дубоко у ноћ.²³¹ То је био први скуп, у дугачком низу, који су организовали тог пролећа. Од почетка

224. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 52.

225. В. Храбак, н.д., стр. 299-300; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 91-92.

226. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2722.

227. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2673; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 59.

228. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2757; К-4 бр. 9.

229. Драгомир Иконић који је присуствовао скупу испред руководства демократа није био за ту сарадњу. Поменутом састанку присуствовао је и Драгиша Мишовић из Чачка (Надежда Јовановић, *Арићеловичка акција левих демократа и комуниста*, Токови 1/90, Београд 1990, стр. 53-65).

230. Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд 1997, стр. 179, 181.

231. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 8.

марта до почетка јуна, одржали су укупно 29 зборова у љубићком, трнавском и драгачевском срезу. Скупови су искоришћени и за стварање месних одбора странке, тамо где нису постојали.²³² Најпосећенији су били зборови Војка Чвркића. У Прељини, административном седишту љубићког среза, сакупио је 6. марта 1.000 људи,²³³ у Гучи 31. јула 2.000.²³⁴ Чвркић је користио и свој положај министра пошта и телеграфа за политичку промоцију. Приликом отварања поште у Жежевици код Чачка 26. априла 1938, сакупио је око 600 људи. Одржао је говор поводом „аншлуса” Аустрије и изјавио да сада Југославија има пријатеља на граници, што је много боље него да има непријатеља са 75 милиона становника. После свечаног ручка, Чвркић је примао молбе сељака.²³⁵ То није била једина пошта која је отворена у чачанском крају за време министровања Војка Чвркића. Поред оне у Жежевици, отворена је још једна уговорна пошта у Овчар Бањи и подигнуте су нове зграде за поште у Горњем Милановцу и Чачку.²³⁶ Ова друга је по својим архитектонским вредностима постала пример модерне архитектуре у Чачку.²³⁷

Након сукоба око конкордата, сви црквени скупови нису могли бити без одређене политичке тежине. Приликом посете епископа Николаја Велимировића Чачку, 15. априла 1938. године, владала је прилично напета атмосфера. Била су још свежа сећања на сукобе претходне године тако да се епископ није ни поздравио са представницима власти из редова ЈРЗ. После литургије у цркви, којој је присуствовао велики број верника, епископ је у Соколани одржао говор испред 600 лица у коме се осврнуо на посрнули морал у човечанству. Нарочито је нагласио дела комуниста „који хоће да униште све вредности” и „распаљују борбу класа”.²³⁸ То није био једини долазак епископа Николаја у чачански крај. Почетком маја освештао је иконостас у цркви у Котражи, драгачевски срез, и том приликом одржао проповед о духовној, моралној, националној и телесној нези.²³⁹ Недуго затим, 3. јуна, епископ је бо-

232. У љубићком 7, трнавском 6 и драгачевском 16 скупова. (ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2760, 2761, 2789; К-4 бр. 14, 17, 21-24, 26, 29, 32, 37, 40, 43, 44, 48, 51, 52, 55, 55, 58, 59).

233. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 14.

234. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 77.

235. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 40.

236. Од кредита у висини од 4 милиона динара поред две нове зграде у Чачку и Горњем Милановцу, подигнуто је још 5 таквих објеката у читавој земљи 1938. године. Иначе, расходи пошта у Жежевици и Овчар Бањи били су већи од прихода у првој години рада. Пословале су са губитком (*Пословни извештај и статистичка пошта, телефони и телефони за 1938. годину, књига XIII*, Београд 1939, стр. 7, 40).

237. Делфина Рајић, *Архиепископско наслеђе Чачка, (капиталог изложбе)*, Чачак 1997, стр. 14.

238. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 36.

239. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 45.

равио у Коњевићима код Чачка. Највећи скуп одржан је у Мрчајевцима 1. јула, код локалне цркве, пред 1.200 људи. Епископ Николај је том приликом изјавио да није фанатик али је позвао „грешне комунисте, који праве чуда са руским народом, да се освесте и врате вери”.²⁴⁰ Након тога, епископ је 13. јула у Жаочанима, трнавски срез, освештао новосаграђену цркву.²⁴¹

Криза у коју је запала Европа, услед непрестаног ширења Немачке, имала је одјека на стање духа и у Чачку. Избијање Немачке на границе земље, након „аншлуса” Аустрије, испровоцирало је протесте у читавој земљи. Организоване су демонстрације 9. априла на чачанском корзоу, у вечерњим часовима, када је група омладинаца носила заставу и узвикивала поздраве Краљу, војсци и Југославији, уз поруку да ће бранити границе. Скупу се придружила и група левичара.²⁴²

Опозиција није по броју својих скупова парирала ЈРЗ-у. Долазећи у посету својој мајци, која је живела у Чачку, Иконић је 8. и 9. априла покушао нешто више да уради на локалном плану,²⁴³ док је Анта Радојевић 17. априла обишао нека места у моравичком и драгачевском срезу.²⁴⁴ Комунисти су са своје стране инструментализовали један скуп, заказан због критике рада општинске управе, где је А. Ђурчић захтевао више слободе у држави и слободне изборе за општинске органе власти.²⁴⁵ Коначно, Иконић је дошао у Љубић 28. априла и на скупу коме је присуствовало укупно 80 лица покушао да се договори око заједничких акција у будућности. Између осталих, састанку су присуствовали Миодраг Васић испред радикала, Ђорђе Поповић, адвокат, испред земљорадника, Драгољуб Поповић, адвокат, испред демократа и Драгиша Мишовић испред Странке радног народа, односно комуниста. Планирали су скуп у Чачку 19. јуна, али се повела расправа да ли треба позвати Драгољуба Јовановића. Мишовић је био за ту идеју, Драгољуб Поповић одлучно против, док је Иконић био резервисан.²⁴⁶

Збор који је планирала опозиција у граду није одржан. На дан његовог планирања, 19. јуна, освећена је црква у Горичанима, трнавски срез. Подизање цркве помогао је лидер ЈРЗ-а за трнавски срез, индустријалац Светолик Стапковић, који је са председником чачанске општине Радојком Солујићем присуствовао свечаности. На скуп је позван

240. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 73.

241. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 74.

242. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2775.

243. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 31.

244. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 39.

245. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2799.

246. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 42.

и Иконић где је, уз бројна негодовања, одржао говор о посрнулом моралу код људи. Представници ЈРЗ су у својим говорима хвалили политику владе. Након завршетка свечаности, услед растућег незадовољства присталица јерезе и претњи линчом, Иконић је побегао аутомобилом из села.²⁴⁷

И левичари су имали своје самосталне акције. Четири дана након збора главног радничког савеза, у Чачку је 26. јуна одржан састанак на коме су учествовали Живко Топаловић и Александар Ђурчић.²⁴⁸ Поздравили су споразум склопљен између удружене опозиције и ХСС-а, иако их нико није консултовао о њему, како су казали.²⁴⁹

Крајем јула ЈРЗ је поново појачала своју активност. Одржан је збор у Гучи, 31. јула, коме је присуствовало 2.000 људи,²⁵⁰ и 15. августа у Брђанима пред 250 лица.²⁵¹ Најважнији догађај, када је у питању њихова партија, била је годишња скупштина омладинске организације ЈРЗ, која је одржана у Чачку 28. августа 1938.²⁵² Учествовало је 250 омладинаца из Чачка и околине. Основан је одбор за Чачак и изабран је његов председник Вељко Цогољевић, трговачки помоћник из Чачка.²⁵³

Истог месеца, од 14. до 16. августа, у Београду је боравио Влатко Мачек. У престоници га је дочекало више десетина хиљада људи из Србије.²⁵⁴ У Београд, на дочек Мачека, организовано су дошле и присталице удружене опозиције из Чачка и околине.²⁵⁵ Многи опозиционари, нарочито из редова земљорадника, више година су вршили пропаганду у корист сарадње са Мачеком. Борисав Штављанин је имао обичај да узвикује по локалним кафанам: „Живсо краљ Мачек”, „Мачек је бог ситуације, он ће решити државно питање”.²⁵⁶ Локални лист „Задруга”, кога су контролисали земљорадници, доносио је написе о тешком животу Хрвата, попут оног да три четвртине немају кревет, из радова Рудолфа Бићанића.²⁵⁷ Утемељењу ауторитета Мачека у Србији нарочи-

247. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 63.

248. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 61, 64.

249. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 70.

250. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 77.

251. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 80.

252. D. Tešić, *Organizovanje omladine Jugoslovenske radikalne zajednice u Srbiji 1935-1939 godine*, Istorija 20. veka 1, Beograd 1994, str. 91.

253. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2777, 2779; К-4 бр. 84.

254. Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928-1941*, Zagreb 1974, str. 355-357.

255. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 114.

256. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 14.

257. *Три четвртине Хрватиа немају власитијног креветиа*, „Задруга” бр. 4, 15. август 1938, стр. 5.

то је допринео Драгољуб Јовановић, што је касније убрајао у „грех” на својој души. Загреб ције много ценио талас поверења који га је запљуснуо из Србије. Мачек је користио удружену опозицију као средство притиска на државни врх у циљу остваривања сопствених интереса.²⁵⁸ Демократи љубићког среза, који је чисто сеоски без иједне варошице, замерали су свом вођству још приликом избора 1935. године опредељење да Мачек буде носилац изборне листе.²⁵⁹ Сумње у Мачека биле су и у руководству Удружене опозиције, али су остале непознате ширем чланству.²⁶⁰

Након дуже паузе, која је правдана тешкоћом рада у средини где удружена опозиција и комунисти доминирају, поново се активирао ЈНП „Збор”. После три године, Димитрије Љотић долази у чачански крај 21. августа 1938. Организовано је предавање у Прељини, али на њему је дошло до тешког инцидента и физичког насиља организованог од стране комуниста.²⁶¹ Насилно растурање скупа збораша, поздравили су и земљорадници, који је по њима разбијен од стране разјарених сељака.²⁶²

Попут демонстрација, одржаних због аншлуса Аустрије, у Чачку су одржане и демонстрације поводом кризе око Судета и притисака на Чехословачку да се одрекне те територије у корист Немачке. Демонстрације су изведене 25. септембра, предвођене комунистичким активистима. На великој пијаци у центру града, придружила им се и група од 150 присталица удружене опозиције. Певали су „Хеј Словени”, клицали Чехословачкој, псовали Немачку и фашизам. Градска стража је растурила скуп и похапсила организаторе.²⁶³ За исти датум било је предвиђено предавање о двадесет година постојања Чехословачке, професора гимназије Вујовића. Предавање је услед демонстрација одложено за 30. септембар, када је и одржано.²⁶⁴

Након мале паузе, владајућа ЈРЗ се поново активирала. Одржан је хитан састанак, 12. октобра, среског одбора, заједно са омладинском организацијом. Присуствовало је укупно 90 лица. Анализирали су дота-

258. Мира Радојевић, н.д., стр. 145-151.

259. I. Ribar, *Političke uspomene, II*, Beograd 1949, str. 179.

260. Мира Радојевић, п.л., стр. 148.

261. Г. Давидовић, *Активност Југословенског народног покрета „ЗБОР” у чачанском крају 1935-1945. године*, (дипломски рад одбрањен на катедри за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду јанура 1998, стр. 11).

262. *Новине из Прељине*, „Задруга” бр.5, 1. септембар 1938, стр. 5.

263. Најгоре је прошао Момчило Моле Радосављевић, омладински активиста комуниста, који је добио потку преко леђа од једног сељака коме је преврнуо котарицу са грождем. Касније је кажњен од полиције због организовања демонстрација. (ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2801, 2802).

264. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 98.

дашњи рад, изражена је захвалност Војку Чвркићу. Његовом пријатељу са студија, сада председнику окружног суда, Иванићу, поверена је акција у више срезова. Изражена је и захвалност Милану Стојадиновићу што Југославија није прошла као Чехословачка. Најважнији задатак био је да се у недељу, 16. октобра, у Чачак доведе што више народа. Тог дана Стојадиновић је одржао говор кога је преносио радио. Присталице ЈРЗ слушале су пренос преко специјално инсталираног радија и разгласа за тај дан.²⁶⁵ Преношење говора Милана Стојадиновића пред главним одбором странке био је и званичан почетак предизборне кампање за изборе 11. децембра исте године.²⁶⁶

Ни пред ове изборе уједињена опозиција није изашла са јединственом листом, свако је истакао свог кандидата и спроводио своју кампању. Постојала је и суревњивост демократа и земљорадника према радикалима, у које пишу имали поверења. Оштуживали су их да ће издати опозицију после избора. Није издат ни заједнички проглас пред изборе са ХСС, односно сељачко-демократском коалицијом, са којом су имали техничку сарадњу.²⁶⁷

Поред разједињености, највећи удар на опозицију у чачанском крају извршили су „пребези” из њених редова у ЈРЗ. Војко Чвркић је приликом збора у Горњој Горевници у јуну месецу извео пред окупљене људе једног присталицу Савеза земљорадника који је критиковао опозицију „иако није члан ЈРЗ”.²⁶⁸ Исти принцип примењен је и на јесен, када јерези прилази адвокат Миодраг Мијо Васић, пре тога припадник радикала.²⁶⁹ Имао је и активну подршку Војка Чвркића, који је долазио на Васићеве зборове.²⁷⁰ Поред удара опозицији, подељене су и присталице ЈРЗ у трнавском срезу, где се Светолик Станковић већ кандидовао испред странке за изборе, 19. октобра, на збору ЈРЗ-а.²⁷¹ У питању је био стари ривалитет, започет још од оснивања ЈРЗ, између Чвркића и Станковића, бившег демократе и личног пријатеља Милана Стојадиновића. Кандидатуру Станковића лично је захтевао шеф странке Стојадиновић,²⁷² што је само још више искомплоковало политичке прилике пред децембарске изборе.

265. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2805; К-4 бр. 89.

266. П. Лажетић, *Милан Стојадиновић и предизборна пројекција 1938*, Зборник историјских музеја Србије 25, Београд 1988, стр. 121.

267. Мира Радојевић, н.д., стр. 113-114, 183.

268. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 7582/38.

269. Васић је из радикала прешао у ЈНС, затим у ЈРЗ када је основана, да би после разлаза Милана Стојадиновића са главним одбором прешао поново у радикале. [М. Тимотијевић, *Општина Чачак и њени председници 1918-1941*, (каталог изложбе) Чачак 1999, стр. 15].

270. *Зборови и конференције*, „Това зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2.

271. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2794

272. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 230.

Скупови које је организовао Васић пратила је локална штампа ЈРЗ. Васић је у извештајима који су преношени, нападао Мачека и опозицију, хвалио владу и Војка Чвркића. Конференције су се завршавале великим „народним весељем”.²⁷³ У стварности није све пролазило тако глатко. Васић је организовао, водио и плаћао трошкове опозиционара из чачанског краја приликом одласка на дочек Мачека у Београд. Његови иступи, на зборовима ЈРЗ понекад су прекидани узвицима у којима му је замерано да је издајица, да се присети ко их је водио у Београд, говоре су ометали лушањем у канте.²⁷⁴ Васић је морао да правда свој нови политички ангажман лошим радом опозиције са којим се није слагао.²⁷⁵

На исти начин, Војко Чвркић је покушао да кандидата Савеза земљорадника за срез љубићки, адвоката и председника општине Љубић, Витомира Вукосављевића преведе у редове јерезе. Вукосављевић је одбио понуду.²⁷⁶ Понуда је упућена и доктору Мишовићу, у питању је било министарско место, које је доктор одбио.²⁷⁷ У току и након избора јерези је велике услуге учинио и ранији демократа Драгољуб Поповић. Чвркић га је запослио у Народној скупштини након завршених избора.²⁷⁸ Пред изборе Министрство унутрашњих послова послало је инструкције начелствима да из редова опозиције пронађу људе који ће пратити њен рад.²⁷⁹ Остаје нејасно да ли је Поповић био један од тих људи.

Поред урушавања опозиције, ЈРЗ је имала и своју редовну кампању. Она је отпочела са јавним преносом Стојадиновићевог говора, који је и снимљен на филмску траку и приказиван пред изборе. Упрегнут је и државни апарат и, нарочито, штампа. Снажно је наглашена изградња железница и путева, као и планови који ће се тек реализовати. Повећан је и број лица која примају ратну инвалиднину, повећан је њен износ, као и додатак на скупоћу. Смањен је порез сељацима и уведена амнестија за ситне прекршаје. Централна парола странке гласила је: „Дела говоре”.²⁸⁰

273. Конференција г. Миодраги Васића, адв. у срезу јирњавском, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 2.

274. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1.

275. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 112.

276. Пошто му је понуђено било које место у државној администрацији, Вукосављевић је прихватио место амбасадора у СССР-у, што је било неизводљиво услед непостојања дипломатских односа са том земљом. Због те провокације одлежао је месец дана у привору. (Изјава Витомира Вукосављевића).

277. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 93.

278. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2858, 2862.

279. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 153.

280. П. Лажетић, н.д., стр. 121, 124, 134-135.

Светолик Станковић штампа плакат са тим слоганом за трнавски срез. У њему је набројао све заслуге које је имао у развоју подручја, са нагласком на изградњу железнице и уређење града.²⁸¹ У позиву за средњи збор 9. децембра, Станковић је подсетио бираче да је Стојадиновић „наш Чачанин”.²⁸²

Други кандидат јерезе за трнавски срез, Миодраг Васић, у својим предизборним плакатима подсећа на неприродну техничку коалицију радничких и капиталистичких странака, као и ангажман демократа при допосењу „Обзнане”, уз подсећање да гласају за ЈРЗ.²⁸³ Васић је имао још једну варијанту плаката, у коме се поред радника обраћао земљорадницима, трговцима и занатлијама и, нарочито, грађанима Чачка. Подсетио их је да градом „управљају два човека” (Станковић и Солујић) и критиковао рад општинске управе која годинама није извршила своја обећања као и досадашњи посланик за срез трнавски (Станковић).²⁸⁴ Станковић и Солујић су са своје стране „темпирали” завршетак изградње касапских дућана у Чачку пред саме изборе, како би се похвалили још једним успехом.²⁸⁵

У Чачку је непосредно пред изборе почео да излази лист „Нова Зора”. Одштампана су свега два броја, 1. и 11. децембра 1938.²⁸⁶ Лист је величао Стојадиновића, ЈРЗ и њену политику. Војко Чвркић је пратио његов рад и кампању, као и кампању Васића. Вести о Станковићу и опозицији доношене су маргинално.

Чвркић је и пре изборне кампање користио положај министра за политичку промоцију, па је то радио и пред децембарске изборе. Обезбеђивао је, а понекад и испуњавао, у селима љубићког среза увођење телефона, изградњу сасоких путева и водовода. Запошљавао је пред изборе своје људе на различита места и послове.²⁸⁷ Уочи избора, опозиција је наводила да је из љубићког среза запослио 320 људи као поштаре, који су након избора отпуштени.²⁸⁸ Поред новоизграђених пошта, Чвркић се залажио и за изградњу пута Чачак-Горњи Милановац који је

281. ИАЧ, ГП, К-27, плакат „ДЕЛА ГОВОРЕ” без броја.

282. ИАЧ, Збирка плаката, плакат „СРЕСКИ ЗБОР”

283. ИАЧ, Збирка плаката, плакат „РАДНОМ НАРОДУ СРЕЗА ТРНАВСКОГ И ГРАДА ЧАЧКА”.

284. Исто, плакат „БИРАЧИМА СРЕЗА ТРНАВСКОГ”

285. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 329.

286. Марија Орбовић, н.д., 185.

287. М. Урошевић, н.д., стр. 99.

288. ИАЧ, ДБ, К-5, 96, брошура Ивана Шумадинаца. „Ко има права да говори у име Србије”; Иван Рибар у својим сећањима наводи број од 300 људи који су отпуштени после избора као непотребни. (I. Ribar, *Politički zapisi, IV*, Београд 1952, стр. 38).

био у ужасном стању. Изградња је требало да се заврши непосредно пред изборе.²⁸⁹

Поред писања похвала ЈРЗ и политици владе, лист „Нова Зора” доносио је више написа о немоћи и противуречности опозиције. Позивано је и на локалне историјске разлоге да се не гласа за опозиционе кандидате, као што је био случај у таковском срезу са кандидатом демократа Милошем Царевићем.²⁹⁰ Посегнуто је и за пророчанствима „неког Индуса” који је 1936. прореккао ратове у Абисинији и Шпанији. Његова „визија” ситуације у Југославији гласила је да ће „привреда и трговина знатно напредовати у Југославији ако на власти остане данашња владајућа странка, а буде ли збачена ова млада странка са власти, у земљи ће настати опште расуло и неслагање”.²⁹¹ Сва тројица кандидата ЈРЗ, Чвркић у љубићком, Станковић и Васић у трнавском, одржала су и више зборова и конференција у Чачку и околним селима.²⁹²

Од опозиционих првака, прво је неуморни Анта Радојевић са својим радикалима кренуо у кампању. У Лежевици је 26. октобра организовао скуп коме је присуствовало 150 људи. Напали су владу јер није одржала обећање о тајном гласању. Ипак, најважнија порука са збора била је да Милан Стојадиновић није наследник Николе Пашића.²⁹³ Радојевић је до почетка избора одржао конференције у свим већим селима трнавског среза и граду Чачку, подржавајући кандидатуру Радована Ерића за то подручје.²⁹⁴ Нарочито је био амбициозан план за драгачевски срез, у коме је планирано 11 зборова.²⁹⁵ У кампањи радикала важну улогу играла је критика спољне политике. Критиковали су владу због ослањања на Италију и Немачку и предлагали повезивање са Француском, Енглеском и словенском Русијом. Убрзо је био заказан и заједнички збор свих странака Уједињене опозиције за 30. октобар у Заблаћу,²⁹⁶ али нема података да је и одржан.

Најмању активност испољавали су демократи. Забележен је само један њихов скуп 30. новембра у Лозници, трнавски срез. И они су као

289. *Ускоро ће бити завршен њиш Чачак-Г. Милановац*, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 6.

290. *Како је Кнез Милош казнио издајника Василија Царевића из Велеречи*, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 5.

291. Да би се избегле све дилеме око тога хоће ли се или не прочитати тај део текста, он је подвучен. У читавом броју није се поновила таква пракса. (*Чудновийа пророчанства*, Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2).

292. *Зборови и конференције*, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2, 3; бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 3, 6.

293. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2809.

294. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2765, 2766, 2793, 2812, 2813, 2823; К-4, бр. 97, 143, 150.

295. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 111.

296. ИАЧ, збирка плаката, плакат „ЗБОР УДРУЖЕНЕ ОПОЗИЦИЈЕ”.

и радикали критиковали ослањање на Немачку и Италију. Пошто је међу демократама било и неколико свештеника, кандидат за посланика био је Момчило Поповић, свештеник из Бањице, било је и осврта на конкордат. Није заборављен ни Светолик Станковић, присталица ЈРЗ који је раније припадао демократама, кога су на збору назвали издајцицом. На скупу је, као последњи говорник, иступио и Драгољуб Поповић, упућујући свим присутнима апел да „слободно и јуначки” на изборима гласају за опозицију.²⁹⁷ Поповић је након избора прешао у редове ЈРЗ и запослио се у Народној скупштини. Скуп у Лозници, по сведочењу једног од говорника, тадашњег судије Адама Василијевића, био је прилично посећен, присуствовало му је око 700 лица. После говора формирали су поворку која је са музиком ушла у центар Чачка.²⁹⁸ Полицијски извештаји говоре о 150 присутних лица на том скупу.²⁹⁹

Савез земљорадника имао је више активности. Они су почели са издавањем листа „Задруга” у току 1938. године, тако да су имали своје гласило. Лист је пред изборе престао да се штампа, да би поново почео да излази следеће године 1939. Земљорадници су у новембру месецу имали више скупова, које је редовно пријављивао, отварао и водио Ђорђе Поповић.³⁰⁰ Оптуживали су владу да жели да преда одређене територије Бугарској, Немачкој и Италији. Истицали су способности Влатка Мачека, носиоца опозиционе листе, вође хрватског народа. То је нарочито потенцирао Ђорђе Поповић.³⁰¹ У љубићком срезу Витомир Вукосављевић је редовно омстан приликом организовања зборава. Нису изостајале ни забране окупљања, као и знатно тежи инциденти и физички обрачуни.³⁰²

На изборе су плаширали да изађу и комунисти, преко Странке радног народа и Драгином Мишовићем као кандидатом на листи опозиције.³⁰³ Почели су са пријављивањем и организовањем конференција, што је редовно радио Александар Ђурчић, и истицала се кандидатура Дра-

297. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 20.

298. Изјава Адама Василијевића.

299. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2652.

300. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2820; К-499, 112, 113, 116, 122, 154.

301. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 19.

302. Након одржаног збора у селу Рошци, који је као родно место Чвркића био и њихов „забрај”, покушан је атентат на Витомира Вукосављевића при повратку у Љубић. Сумња је пала на Михаила Чвркића. Недуго затим, Витомир Вукосављевић је са својим присталицама, око 250 људи, претучао пташовима Михаило Чвркића у Овчар Бањи, оставивши га на друму. Од последица пребијања Михаило је и преминуо пред крај године иако је хитно пребачен у Београд (Изјава Витомира Вукосављевића). У досада истраженој архивској грађи нису потврђени ови подаци као ни у исказима фамилије Чвркић. Михаило је заиста умро у Београдској болници али по сведочењу савременика из других разлога.

303. Д. Јавић, Д. Петровић, ил., стр. 65.

гише Мишовића. Први забележени збор био је у Чачку 30. октобра.³⁰⁴ Рачунајући на популарност Мишовића у народу, сматрали су да имају велике шансе на изборима. Ипак, он на крају није примљен на листу опозиције. Убрзо после конференције у Чачку, полиција је ухапсила иницијативни одбор Странке радног народа. Мишовић је избегао хапшење и прешао у илегалу. Пријавио се полицији у Београду тек почетком 1939. која га је спровела у истражни затвор. У међувремену је позвао своје присталице да обавезно изађу на изборе, и гласају за листу опозиције изјављујући да „ми нисмо партизани, себични и тесногруди“.³⁰⁵ У одсуству Мишовића организован је збор у Заблаћу на који се ишло са песмом и музиком. После његовог одржавања, опет уз присуство музике, формирана је колона запрежних кола и јахача која је прошла кроз Чачак и дошла до Парменца.³⁰⁶ Једини збор у Заблаћу који је забележен од стране полиције био је 11. новембра, где је по њиховим информацијама било 150 људи.³⁰⁷

Децембарски избори увукли су политичко надметање у многе сфере живота. Приликом гостовања крагујевачког Ф. К. „Раднички“ у Чачку против домаћег „Јединства“, навијачи крагујевачког тима, чачанска омладина, жестоко је „демонстрирала“ против домаћег клуба. Чули су се разни повици и „банални изрази“ који су вређали играче „Јединства“ и његове малобројне навијаче. Атмосфера је била „наелектрисана“ и мало је недостајало да се на самом игралишту „направи кланица“.³⁰⁸

У љубићком срезу активан је био Живко Топаловић са својом социјалистичком групом. Одржао је конференцију у Брђанима, са својим кандидатом Миланом Милошевићем, инжењером из Прислонице. Пошто је на одржаном збору било више присталица ЈРЗ него Живка Топаловића, услед непрестаних и бројних упадица скуп је попримио несозбиљан тон.³⁰⁹ Топаловић је имао контакте са чачанским комунистима са којима је (Александром Ђурчићем), имао и заједничке акције и конференције у току лета 1938.³¹⁰ Имали су заказану конференцију у Чачку и Парменцу за 27. новембар.³¹¹ Није забележено да ли је и одржана,

304. ИАЧ, ДБ, К-4, документ без броја

305. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 66, 95-101.

306. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 92.

307. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 107.

308. *Спортиско игралиште није местио за политичке манифестације*, „Нова зора“, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 6.

309. ИАЧ, ДБ, К- бр. 105.

310. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 64.

311. ИАЧ, ДБ, К-1 преписа, бр. 2814.

остао је извештај о растураним лецима тога дана у Чачку, Парменцу и Паковраћу.³¹²

Опозиција је у Чачку 4. децембра, на пијаци, одржала централни скуп за три среза. Говорили су углавном кандидати за срез трнавски и љубићки. Из Београда је на скуп дошао Савко Дуканац испред демократа и Светозар Марјановић у име земљорадника. Скупу је присуствовао и говорио Александар Ђурчић. Радикали су имали тих дана више рејонских партијских конференција у Чачку.³¹³ И у срезу љубићком кандидати опозиције за предстојеће изборе одржали су у Мојсињу 7. децембра заједнички збор.³¹⁴

Централни догађај предизборне кампање ЈРЗ, групе Станковића, био је срески збор у Чачку 9. децембра, организован у хотелу „Крен”. Убрзо по почетку рада скупа, група од 250 присталица опозиције покушала је да гласним узвицима и каменицама, које су разбиле прозоре хотела, прекине збор. Полиција је разјурила демонстранте, који су у бекству поразбијали прозоре на књижари Шљивића, припадника ЈРЗ. Поломили су и ограду око куће Миодрага Васића, кандидата ЈРЗ који је био супротстављен Станковићу.³¹⁵ За овај изгред кажњени су Ђорђе Поповић из земљорадничке странке и комунисти Александар Ђурчић, Момчило Радосављевић, Ратко Митровић.³¹⁶

И на сам дан избора 11. децембра било је доста инцидената. Најжешће је било у селу Горњој Горевници, љубићки срез, када је на бирачком месту дошло до туче присталица опозиције, отпуштених радника из рудника „Емилка” за време штрајка током лета и присталица језезе, који су запослени на њихова места. У тучи је учествовало око 100 лица, употребљавани су ножеви, коље и каменице. Повређено је 5 чланова опозиције и 18 присталица ЈРЗ.³¹⁷ Инцидентата је било и у суседном селу Милићевцима.³¹⁸ У трнавском срезу нису забележени физички обрачуни за време избора, као ни у Драгачеву, где су неколико дана пре 11. децембра запалили сена присталицама ЈРЗ.³¹⁹ Најзанимљивији инцидент десио се у моравичком срезу. Тамо је прекинута телеграфска ли-

312. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 114.

313. *Зборови Удружене опозиције у Чачку*, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 3.

314. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 154.

315. У демонстрацијама су учествовали радници ВГЗ-а, који су послали заставе и певали песму: „Ој девојко јаранице, дођо Хиллер до границе, и Милан му ницији неће, већ код тебе мирно ћеће”. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

316. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 7.

317. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 156; К-5 бр. 1.

318. На селском путу су се потукли Михаило Кнежевић, опозиција, и Гвозден Ђорђевић, ЈРЗ. Обојица су повређени. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

319. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1.

нија у дужини од четири километра, на траси Ивањица – Ариљс, и однега жица у дужини од око 1.200 метара Прекид је трајао осам часова. Починиоци су откривени, у питању су биле присталице опозиције из села Дубраве, родног места Анта Радојевића.³²⁰ Разлог за овакав поступак можда треба тражити у чињеници да су, на сам дан избора, резултати гласања и процене коначног исхода преношени преко државног радија.³²¹

Опозиција је бележила неправилности, насиља и притиске на бираче. Најраширенији облик притиска била је уцена од стране људи ЈРЗ, који су пред изборе потраживали дугове или наплату пореза, односно одлагали исте. Претња отпуштањем из државне службе ако се не гласа за владајућу партију, такође је био начин обезбеђивања гласова. Било је и доста гласача који су продавали свој глас за новац. Најтежи инцидент догодио се у селу Коњевићима, љубићки срез, када су присталице ЈРЗ, бацивши динамит на присталице опозиције, повредили ноге једном дечаку.³²²

И на сам дан избора било је политичких манифестација. Сачуване фотографије откривају слику веселих присталица ЈРЗ у Чачку, који су организовано одлазили на биралиште, у пратњи музике, носећи крст са натписом „Др. Мачек”.³²³ Било је и суровијег подсмеха вођи опозиције. Након обављеног гласања присталице владе из Пријевора (љубићки срез) организовано су отишли у Чачак носећи испред себе разапетог живог мачка.³²⁴

Резултати избора 11. децембра 1938. године у процентима³²⁵

Срез	ЈРЗ	ЈРЗ др. листа	ЈРЗ укуп.	НРС	ДС	СЗ	Ж.То-палов.	ЈНС	УО	Д.Љо-тић	Е.Ђор-Ђсвић	Хо-Ђера
Љубићки	61,55	-	61,55	-	12,14	19,55	4,40	1,42	37,51	0,86	-	-
Трнавски	31,58	27,67	59,27	7,22	24,16	5,87	-	3,05	40,30	0,41	-	-
Драгачевски	32,12	16,97	49,09	13,87	-	13,50	-	20,05	47,38	1,45	1,30	0,72
Моравички	53,70	-	53,70	43,10	2,32	0,80	-	-	46,23	0,05	-	-

320. То су били Љубиша Мазовић, Јездимир Ристивојевић и Драгиша Дамјановић. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

321. П. Лажетић, н.д., стр. 126.

322. ИАЧ, ДБ, К-5 бр 96, брошура Ивана Шумадинца, „Ко има право да говори у име Србије”, стр 10-12, 18. Присталица владе Бојић, динамитом је повредио Душана Мајсторовића. Ови подаци потврђени су од Вигомира Вукосављевића.

323. Народни музеј Чачак, И-1931, Албум Радојка Солујића,

324. Бирачи јерезе имали су своју предизборну песму: „Ко гласа јерезу, добије кола и чезу, ко гласа Мачека, нек мало сачека” (Изјава Милана Шибалића из Пријевора).

325. М. Секулић, *Резултати парламентарних избора у чачанском крају 1920-1938*, Вишевековна историја Чачка и околине, стр. 211-213; Б.Храбак, н.д., стр. 304. Резултати које наводи М. Исић, у Чачку: *Резултати парламентарних избора у Чачанском округу од 1920. до 1929. године*, стр. 327-328, за моравички срез нису тачни, јер су кандидати које наводи били из љубићког среза.

Победу су однели Војко Чвркић у љубићком, Светолик Станковић у трнавском, Радомир Цвијовић у драгачевском и Божидар Спасовић у моравичком срезу, сви из владајуће партије. У целој Србији ЈРЗ, је освојила 69,96% гласова, У.О. 25,07%. Када је у питању источни део Дринске бановине ЈРЗ је добила 57,91% гласова, У.О. 37,28% гласова.³²⁶ Резултати владајуће партије били су испод просека у чачанском крају. Једино је Војко Чвркић у љубићком срезу био изнад просека за источни део Дринске бановине. Али и супротна страна очекивала је боље резултате. Разједињена опозиција нигде није имала велике шансе, осим у Драгачеву. Нарочито је био тежак пораз радикала и Савеза земљорадника у трнавском срезу.

Највише разлога за славље имао је Светолик Станковић, који је успео да обезбеди мандат посланика. Поред опозиције, ту је био и ривал на листи ЈРЗ, Миодраг Васић, од кога је у самом граду изгубио.³²⁷ Недуго након избора и Војко Чвркић изгубио је министарско место у влади.³²⁸ Размимоилажења унутар ЈРЗ око правца даље политике привремено су донеле победу Стојадиновићу који је реконструкцијом владе желео да ојача свој положај.³²⁹ Многи од млађих опозиционара нису лако поднели пораз и ликовање победника у Чачку. Трагови о њиховом духовном стању остали су забележени у литератури.³³⁰ Било је и већих излива беса: у Драгачеву је неким присталицама владајуће партије после избора запаљено село.³³¹ Сукоби су после избора јењавали, мада је било још инцидентата, као у Соколићима када је на задушнице, 11. фебруара 1939, дошло до туче између присталица владе и опозиције.³³²

326. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 246

327. ИАЧ, ГП, К-27, Ф VII, бр. 63, Васић је добио 28,09%, Станковић 25,31% гласова.

328. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, Београд 1988, стр. 275.

329. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 389-390.

330. Тешко духовно стање и срџба губитника најбоље се осећа у песми коју је Ратко Митровић написао два дана после избора, у којој он излаже план за свргавање власти савезом радника и селџака у песми „Другу селџаку“:

*Док
нерадна господи оћрезла у ђаду,
ицјана и луда, уз дреку свирача,
улицама урла и више по граду;
или криј шамџиџи и леџих колача
девојчуру цмаче нациминкану младу,
иа до зоре коцка над карџима ћори,
иа илече у биду уз звуке клавира,
иа цери и вили да се кикоџи ори...*

Остале две строфе говоре о тешком раду селџака и пореби удруживања са радницима у борби за ослобођење (Д. Тепић, М. Стефановић, *Ратко Митровић*, Чачак 1979, стр. 75).

331. Село је запаљено Радославу Раковићу из Горачића у ноћи 13/14.12. 1938. г. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

332. Присталица ЈРЗ. Пантелија Жуњић, потегао је пож на опозиционарс Комадинића и Јована Обућину. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 13, 37).

Од 1939. године до почетка Другог светског рата

Завршетак избора није донео смањење политичке напетости у Чачку. Један од најважнијих догађаја који је потресао читав крај свакако је била смрт Драгише Мишовића и његова сахрана у Чачку. Пошто се предао полицији у Београду, догодила се, по званичним извештајима, саобраћајна несрећа приликом превозења доктора у затвор, при чему је он задобио повреде од којих је преминуо. За комунисте, то је било инсценирано убиство. Постојало је доста разлога да се сумња у извештај полиције. Сахрана Драгише Мишовића 20. јануара 1939. била је један од највећих скупова у граду, набијених великом количином енергије и пезадовољства.³³³ Мишовићев гроб постао је саставни део чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су организовали редовне помене, четрдесет дана, пола године и годишњице смрти, чиме су пркосили властима и редовно подсећали своје чланство на смрт једног од вођа КПЈ у граду. Сакупљан је и новац за подизање споменика, путем продаје фотографија Драгише Мишовића, као разгледница са цртежом макете будућег обележја.³³⁴ То није био први случај да се гробови револуционара користе као места на којима ће се учвршћивати и збијати редови Партије. У јесен 1938, Милош Минић је групу омладинаца водио на планину Рудник ради састанка. Успут су посетили гроб Свете Тиосављевића одајући му пошту.³³⁵ На искуствима трауме, комунисти су постепено градили своју традицију и формирали свој систем вредности. На сличан начин, то је већ радила држава са жртвама Првог светског рата и њиховим споменицима.³³⁶ Чачанима није била непозната традиција поштовања споменика заслужних грађана. Гроб војводе Степе Степановића био је место на којем су се редовно окупљали одајући му пошту. У Чачак су долазиле и посете из других крајева земље у намери да посете ту знаменитост.³³⁷ Жртве рата биле су централни симбол националног идентитета, одвојен од често прекинутих веза између разних друштвених група и заједница. Поред неговања националних вредности, Чачани су изградњом споменика жртвама Првог светског рата, и сахраном свих жртава заједно, без обзира на веру и националност, пр-

333. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 59; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 104-117.

334. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 120-123.

335. М. Јаковљевић, н.д., стр. 44-45.

336. Olga Manojlović *Koncentrični krugovi pamćenja. Sećanje, tradicija i istorija*. Tokovi istorije 1-2, Београд 1996, стр. 97-101.

337. *Коло српских сесийара из Сарајева на гробу војводе Степе*, „Задруга” бр. 12, 1. јун 1939. стр. 4.

ви пут искорачили из националних оквира.³³⁸ Комунисти су, са жртвама из својих редова, почели стварати сопствену одвојену партијску традицију, мада су мислили на класну, независну од већ створених симбола и обележја националног идентитета. У пролеће исте године, 9. априла, на сахрани једног ученика гимназије, његови другови су донели венце са црвеним тракама и одржали запаљиве левичарске говоре и поред протеста наставника. Резултат испада било је искључење групе ученика из гимназије.³³⁹ Нешто пре тог инцидента, 11. фебруара, у гимназији је због дељења забрањене левичарске литературе својим вршњацима, укорен Раде Азањац.³⁴⁰

Поводом потпуне окупације Чешке и уласка италијанских трупа у Албанију, организоване су демонстрације у Чачку 9. априла, којима су се придружили комунисти. Чули су се повици: „Доле рат, доле завојевачи, доле тирани, доле Хитлер, доле Мусолини!“. У хору је понављано више пута: „Боље гробом него робом“. Демонстрације су изведене испред хотела „Русија“, у вечерњим часовима, пред око 600 лица, највише средњошколаца.³⁴¹

На грађанској политичкој сцени најважнији догађај била је смена владе Милана Стојадиновића и формирање владе Цветковића 4. фебруара 1939.³⁴² Овај догађај имао је последица и на локалне прилике. Војко Чвркић је поново постао министар у новој влади Цветковића,³⁴³ што се одразило и на локалне прилике. Истог месеца, Чвркићев сарадник Васић послао је у Сарајево молбу бану за смену општинске управе у Чачку, коју су држали Стојадиновићеви људи, Радојко Солујић и посланик Станковић.³⁴⁴ Предлог није прихваћен.

Од опозиционих странака прво је реаговала радикална партија са Антом Радојевићем који је организовао један скуп у Гучи, без пријаве, 27. фебруара, на коме се окупило око 100 људи.³⁴⁵ Организован је скуп и у Чачку, 21. марта, на коме је говорио Лазар Марковић, који је закључио да је Стојадиновић морао да се повуче. Анто Радојевић је подсетио да Стојадиновић није донео политичке слободе, апеловао је да се сви

338. Споменик је имао обележја све четири велике конфесије на тлу Југославије. Епископ Николај није хтео да освети споменик, што је забрањено и свештеницима Жичке епархије. На пројектанга обележја, инж. Јањића, епископ је бацно апатому. (Т. Вукосављевић, *Споменик районицима првој светској рату на гробљу у Чачку*, ЗРМ VI, Чачак 1975, стр. 227-242).

339. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 38; А. Стојковић, Б. Ковачевић, п.д., стр. 289.

340. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 28.

341. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 47.

342. D. Viber, *O radu Stojadinovićeve vlade*, Istorija XX veka VIII, Beograd 1966, str. 5-11.

343. *Устава и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, стр. 275.

344. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 327-328.

345. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 35.

радикали уједине у једну партију и предвидео да ће се ЈРЗ распасти. Конференцији је присуствовало око 400 лица.³⁴⁶

И присталице Савеза земљорадника постале су активније. По повратку из Сарајева за Београд, у Чачак је 5. марта свратио Милан Гавриловић и одржао неколико састанака.³⁴⁷ Организован је и збор у Заблаћу и Жежевици, 26. марта, на којима су говорили Поповић, Вукосављевић и Живковић. Поповић је критиковао бившу владу, говорио о бољој будућности и могућностима споразума са Хрватима. На збору је било око 400 људи.³⁴⁸ Убрзо је земљораднике задесила смрт њиховог вође, Јована Јовановића. У Чачку је одржана комеморација поводом тог догађаја 20. јуна, коју је поред Ђорђа Поповића и Борисава Штављанина посетио и Милан Гавриловић, нови шеф странке из Београда.³⁴⁹

Пад ауторитета владе осећао се и приликом спонтаних, неформалних окупљања. Приликом проласка регрута из Бањице, трнавски срез, кроз Ужичку Пожегу чули су се узвици негодовања према влади. Чуле су се и паролe: „Доле Чвркић, доле лопови, доле јереза”.³⁵⁰ Поново је дошло до активности помало заборављене ЈНС. Богољуб Јевтић је посетио више места у драгачевском срезу, као и Мрчајевце у љубићком, у току априла и јуна месеца 1939. године.³⁵¹

Ситуација са владајућом ЈРЗ почела се бистрити после коначног опредељења Милана Стојадиновића да пређе у опозицију 27. априла. Почео је да скупља потписе посланика и сенатора против Цветковићевог начина решавања хрватског питања, за шта се у јавности сазнало тек у јуну месецу. Војко Чвркић, који је био на челу посланичког клуба ЈРЗ, упозорио је да се тако посланици аутоматски искључују из клуба. Стојадиновић је дефинитивно искључен из ЈРЗ, 9. јула 1939.³⁵² Један од посланика који је подржао Стојадиновића био је Станковић,³⁵³ из трнавског среза, што је имало одраза на његову каријеру. На локалном нивоу, дошло је до промене општинске управе за Чачак, на чије је чело дошао Миодраг Васић, Чвркићев човек, уместо Радојка Солујића.³⁵⁴

346. ИАЧ, ДБ, К-1 претписи, бр. 2834.

347. Др Милан Гавриловић у Чачку, „Задруга”, бр. 9, 15. мај 1939, Чачак, стр. 7.

348. ИАЧ, ДБ, К-1 претписи, бр. 2837; Земљораднички збор у Заблаћу, „Задруга”, бр. 10, 1. април 1939, Чачак, стр. 6.

349. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 56; Земљораднички дан у Чачку, „Задруга”, бр. 13, 15. јули 1939, Чачак, стр. 1.

350. Певали су песме: „Ој Драгица ти си сила, ал ћеци бићи ко и Милан”, „Јерезо, јерезо, шебе народ изезо”. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 70).

351. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 49, 50 и 54.

352. D. Biber, n.d., str. 53.

353. Д. Тешкић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 400.

354. М. Тимотијевић, *Општинска власију Чачку између два светска рата*, стр. 330.

Споразум Цветковић-Мачек од 26. августа, улазак у владу дотадашњег вође ХСС-а и опозиције у земљи, стварање Бановине Хрватске, довело је до нових заплета на политичкој сцени. У новој влади није више било места за Војка Чвркића кога је Милан Стојадиновић заменио после децембарских избора са места министра за поште телеграфе и телефоне. Цветковић га је касније поново позвао у владу, као министра „на расположењу”. Овога пута у владу је ушао Михаило Константиновић, рођен у Чачку, на место министра без портфеља.³⁵⁵ У нову владу ушли су, преко Бранка Чубриловића, и чланови Савеза земљорадника, први пут од оснивања.³⁵⁶

Приликом повратка из Ивањице за Београд, нови министар Константиновић одржао је конференцију 30. августа у Чачку. Дочекао га је Ђорђе Поповић, говорећи о новој и срећнијој Југославији, са демократијом и просперитетом.³⁵⁷ Земљорадници, сада као владајућа странка, нису се лако мирили са делатношћу једног бившег министра, Војка Чвркића. Он је одржао две конференције са својим политичким пријатељима у зградама начелстава у Горњем Милановцу и Прељини, што је тумачено, од стране Савеза земљорадника, као покушај да се докаже да је и даље моћан и утицајан.³⁵⁸ Чвркић је заједно са Миодрагом Васићем, председником чачанске општине, 10. септембра свечано открио споменик Весу Милекићу, председнику општине Чачак пред Први светски рат и истакнутом радикалу. То је био први јавни споменик подигнут било коме у Чачку. Постојала је идеја да се са том праксом настави и подигну обележја и другим заслужним Чачанима. Сви за које се то планирало припадали су Радикалној странци и у оквиру ње направили су каријеру.³⁵⁹ Чвркић је одржао још један збор испред 200 лица у љубићком срезу 11. октобра. Хвалио је споразум Цветковић-Мачек, подсетио је присутне да је „густина” ЈРЗ највећа управо у љубићком срезу. У међувремену почео је и Други светски рат, 1. септембра, па су се политичари редовно на конференцијама освртали на ту тему. Чвркић је наглашавао значај неутралног положаја земље.³⁶⁰

Свој став према рату имали су и комунисти. У лецима који су протурани и до Чачка, објашњавали су пакт између Немачке и СССР-а и

355. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, стр. 189-191; Д. Суботић, *Из наше међуратне управне бащинине: Михаило Константиновић (1897-1982)*, ЗРНИМ XXVI, Чачак 1996, стр. 155.

356. Мира Радојевић, и.д., стр. 190-191.

357. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 68; *Министар г. др Михаило Константиновић у Чачку, „Задруга”*, бр.15, 26. септембар 1939, Чачак, стр. 3.

358. *Да ли зна нова Влада, „Задруга”*, бр. 15, 26. септембар 1939, Чачак, стр. 4.

359. ИАЧ, ГП, К-35 Ф VI бр. 497; Б. Храбак, и.д., стр. 264.

360. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 75.

комадање Пољске. Тражили су повратак мобилисаних војника кућама.³⁶¹ КПЈ је у то време била против рата, избацивали су пароле о борби против „српског хегемонизма” и у плану су имали грађански рат и револуцију у Југославији, а не борбу за независност.³⁶² Полиција је са своје стране више пута у току године вршила претресе код лица за које је сумњала да су комунисти, и проналазила комунистичку литературу, партијски материјал и летке.³⁶³ Током јесени дошло је до више сукоба између радника чланова синдиката УРС-а, у коме су комунисти имали јак утицај, и радника чланова синдиката ЈУГОРАС. У сукобима су понекад употребљаване и гвоздене шипке.³⁶⁴ Власт је покушавала са забранама зборова УРС-а,³⁶⁵ али је под притисцима ипак попустила и они су успели да одрже једну конференцију 28. новембра 1938.³⁶⁶

Своје активности имали су и земљорадници. У Чачак је допутовао Драгољуб Јовановић 7. октобра, где га је дочекао Ђорђе Поповић. Следећег дана, Јовановић је отпутова, у Гучу.³⁶⁷ Највећи скуп организован је приликом доласка министра из редова земљорадника, Бранка Чубриловића. Њега су у Љубићу на железничкој станици свечано дочекали Средоје Бркић, Ђорђе Поповић и Витомир Вукосављевић. Из Београда је са Чубриловићем допутовао и Милан Гавриловић. Формирана је и поворка од свих присутних која је отпратила Чубриловића до центра Чачка где је збор отворио Ђорђе Поповић.³⁶⁸

Споразум са Хрватима поздравно је врх Савеза земљорадника, сматрајући да се тако демократизује држава и ствара народно благостање. Чланство није било потпуно задовољно. Говорило се о потреби стварања и српске јединице унутар Југославије, после проглашења Бановине Хрватске 1939. године. По том свом ставу били су ближи ставовима демократске странке.³⁶⁹

После уласка земљорадника у владу, демократе су остале без правог партнера у опозицији. Критиковали су споразум Цветковић-Мачек, али нису били против стварања Бановине Хрватске, сматрали су да је то свршен чин. Испољавали су бригу за будућност Југославије и бригу

361. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 69.

362. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, Istorija 20. veka 2, Beograd 1998, str. 77.

363. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 13, 46, 60.

364. ИАЧ, ДБ, К-1 прешси. бр. 2855.

365. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 72.

366. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 87.

367. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 73; *Др Драгољуб Јовановић у Гучи*, „Задруга”, бр.1, 15. јануар 1940, Чачак, стр. 2.

368. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 81; *Велики манифестациони збор Савеза земљорадника у Чачку*, „Задруга”, бр. 1, 15. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

369. Мира Радојевић, н.д., стр. 200-201.

за опстанак целокупног српског народа и предлагали његово сабирање. У то време почели су сарадњу са Српским културним клубом који је имао истоветне циљеве.³⁷⁰

У току 1939. није забележен ни један збор демократа. Тек крајем године, 22. новембра, организован је скуп пред 100 лица у Чачку. Из Београда су испред извршног одбора допутовали Савко Дуканац и Манојло Сокић. Са њима је био и Ђура Ђуровић, пошво члан демократске странке. Дошли су ради организовања демократа у Чачку, образовали су иницијативни одбор за стварање месног и среског одбора. У својим говорима критиковали су споразум са Хрватима, наводећи да је он слабији од рашијих варијанти које је правила опозиција, указивали су на тенденције отпуштања Срба из државних служби у Бановини Хрватској. Нарочито је био јасан Ђуро Ђуровић, који је критиковао забрану листа „Српски глас”, који уређују независни интелектуалци (гласило СКК), само зато што преноси писање хрватске штампе о претензијама Хрватске на чисто српске крајеве, и о противљењу стварања српске јединице унутар Југославије. Ђуровић је на крају рекао да није против Хрвата, али се бори за равноправност. Са скупа су упућиване и критике министру Чубриловићу из редова земљорадника. Сви говорници залагали су се за неутралност земље.³⁷¹ Земљорадници нису остали дужни демократама, оценивши да је то био скуп десничара и реакционара. Подсетили су да је Сокић кум Стојадиновића, док се Ђуровић 1935. кандидовао против Љубе Давидовића, од када носи надимак „главосеча”. Одбор који је изабран, по земљорадницима, био је заправо десно крило ЈРЗ.³⁷²

Након демократа активирали су се и радикали. И они су доживели деобу после одласка једног њиховог члана у владу. Насупрот демократама који су се залагали за идеју окупљања Срба, радикали су се залагали за окупљање свих радикала, мада су и они били незадовољни споразумом са Хрватима.³⁷³ Организовали су један збор у Чачку 8. децембра у присуству 120 лица на који је испред главног одбора дошао неуморни Анта Радојевић. Он је упутио апел свим радикалима да се уједине под једним барјаком, без обзира којој су групацији припадали после увођења диктатуре. Радојевић је закључио да није време за политичке активности, али пошто то раде и остале партије, налази да је потребно да то и радикали учине. Напоменуо је да се истог дана у свим цр-

370. Исто, стр. 191-193.

371. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 83.

372. *Жалосно али истинитио*, „Задруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

373. Мира Радојевић, н.д., стр. 197-198.

квама одржава помен Николи Пашићу. Док је говорио о његовој борби и заслугама, у салу је упала група од 450 радника прекидајући збор узвицима како они могу да имају конференцију а њима, радницима, се забрањује. Радојевић је наставио да говори о споразуму са Хрватима уз добацавања радника. „Шта је са браћом Русима”. Због честих упадица и повика, збор је распуштен од стране радикала.³⁷⁴

Чачански комунисти су имали заказан скуп, у име Странке радног народа, који је полиција забранила. Протестујући због тога, они су демонстрирали улицама носећи пароле „Живео друг Стаљин”, пробили су кордон полиције на улици и упали на збор радикала узвикујући „Живела совјетска Русија”. Предводио их је Александар Ђурчић. Интервенција полиције после пробијања кордона и упада у салу где су радикали имали свој скуп изостала је, да би се избегли даљи инциденти, како је стајало у извештајима о том догађају.³⁷⁵ Александар Ђурчић је нешто пре тога имао један збор у Гучи, 4. децембра, на коме се осврнуо на споразум са Хрватима, закључујући да народ треба да се изјасни о том проблему.³⁷⁶

После дуже паузе активирали су се и чачански збораци. Они су своју организацију званично основали 14. новембра 1939, када је оформљен и срески одбор. Раније су функционисали преко повереника.³⁷⁷ Одмах се након тога осетила живља активност. Одржали су за кратко време, до краја 1939, пет зборова у трнавском срезу.³⁷⁸ Почетком следеће године, 4. јануара, у Чачак је дошао и вођа организације Димитрије Љотић и одржао предавање у сали хотела „Крен”.³⁷⁹

И земљорадници су почетком 1940. имали више конференција. Већ 8. јануара у Парменцу Вукосављевић и Поповић имају један збор. Поповић је објашњавао присутнима, да иако је савез земљорадника класна организација, међу њима мора бити и по неки интелектуалац, грађанин, или како их на селу зову „капугаш”.³⁸⁰ Организовао је и скуп „земљорадничких жена” 15. јануара, које су нагласиле противљење Влатка Мачека увођењу трошарина на вино и ракију које се најављују.³⁸¹ Уредба о трошаринама је ипак донета, којом су и крајеви Западне Србије били обухваћени наплатом за промет вина и ракије, што раније

374. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 92.

375. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2882; К-5 бр. 95.

376. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 91.

377. Г. Давидовић, и.д., стр. 13.

378. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2878, 2879, 2881; К-5 бр. 86, 88, 93, 94.

379. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 2.

380. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 5.

381. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 6.

није био случај. Одржавани су многи зборови и писане петиције, против такве уредбе али без успеха.³⁸² Земљорадници у Чачку наставили су са праксом утемељивања ауторитета Мачека у народу, преносећи у локалној штампи „аманет” покојног Јована Јовановића вође странке који је говорио: „Са Мачеком свугде, без Мачека нигде”.³⁸³ Ђорђе Поповић је одржао и један збор у Остри, 25. јануара, који није пријавио и због чега је новчано кажњен.³⁸⁴ Заједно са Витомиром Вукосављевићем, Поповић је у Горњој Горевници одржао конференцију 10. фебруара, на којој су критиковали увођење трошарина и приступили организацији сеоских већа.³⁸⁵ У то време Драгољуб Јовановић је вршио последње припреме за одвајање свог крила левих земљорадника у нову партију, Народну сељачку странку. Лици који су се појавили у Чачку поводом тог догађаја, скренули су пажњу власти на Ђорђа Поповића, за кога се сматрало да је лични пријатељ Драгољуба Јовановића, и чекали су на његово реаговање.³⁸⁶ Поповић је, међутим, на збору у Жељевици, својим говором у коме је поред критике ЈРЗ напао и крајње левицаре („и они су реакција”), и даље хвалио Мачека и показао за коју ће се страну одредити.³⁸⁷ Остао је у крилу Савеза земљорадника, чијој десници је припадао. У нову странку Драгољуба Јовановића ушао је његов ученик са правног факултета, Витомир Вукосављевић, вођа земљорадника љубићког среза.³⁸⁸ До краја фебруара земљорадници, није јасно која струја, одржали су још два скупа у љубићком срезу, у Брђанима и Прислоници.³⁸⁹

Демократе су наставиле своју активност започету крајем 1939. године. Већ 2. јануара у Чачак је свратио, приликом пропутовања за Краљево, Божа Марковић.³⁹⁰ Највећи скуп организиран је следећег месеца, 4. фебруара у Чачку, када је присуствовало 370 делегата из осам срезова. Састанак је имао организациони карактер, изабран је привремени акциони одбор који је требало да оформи среске и месне организације. Из Београда је допутовао Сокић, који се у свом говору осврнуо на споразум са Хрватима, на припајање чисто српских срезова Бановини Хрватској, и говорио о министрима Србима који нису заштитили националне интересе. Тражио је да се ограничи „оно што се зове земља Ср-

382. Б. Храбак, н.д., стр. 230.

383. *Опомена вођама*, „Запруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 1.

384. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 11.

385. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 21.

386. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 25.

387. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 29.

388. Изјава Витомира Вукосављевића.

389. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 36, 37.

390. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 3.

бинова”. Упозорио је и на финансијска оптерећења која се пребацују са Хрватске на Србију, услед деловања министра Шутеја. Дао је оцену унутрашње ситуације, да ни у једној странци нема слоге, док су Хрвати сложни и знају шта хоће. Указао је на потребу слоге код Срба да би се и њихов глас чуо, упућујући позив да то учине у демократској странци, која има за вођу Љуба Давидовића коме и непријатељи признају поштење. Након њега, говорили су представници срезова. Испред љубићког среза говорио је Ђуровић, који је напао споразум са Хрватима подсетио је да је опозиција са њима имала боље уговоре. Као и Сокић, критиковао је припајање српских срезова Бановини Хрватској и позивао на равноправност у свим областима живота.³⁹¹ На пролеће исте године умро је дугогодишњи вођа странке Давидовић. У Чачку је 24. марта одржана комеморативна седница којој је присуствовао и Сокић из Београда.³⁹² Демократи су наставили већ започету кампању за коју су наглашавали да није политичка, јер неће бити неких скорашњих избора. Ђуровић је одржао конференцију у Брђанима 27. марта, критикујући споразум са Хрватима, увођење трошарине као и концентрационих логора у земљи. Позвао је присутне да буду свесни војног позива и интереса чувања границе. Одржао је још два збора 8. априла у Остри и Тренчи, са истим темама, посебно наглашавајући значај људи који су мобилисани и значај утврђивања одбране земље.³⁹³ Активност демократске странке није остала без реакције од стране владајуће партије. Војко Чвркић, у својству секретара ЈРЗ, обратио се свим среским и месним организацијама објашњавајући предности споразума са Хрватима, тврдећи да је Југославија нашла свој пут. Био је против крилатице „Срби на окуп”, која је усмерена против владе и успостављања Бановине Хрватске, иако то опозиција негира.³⁹⁴ Активности чачанских комуниста биле су разноврсне и пису престајале. Крајем 1939, отворили су у граду радничку мензу под називом „Набављачко-потрошачка задруга”. Храна је у мензи била јефтина, чланарина је износила 100 динара, а оброци пет. У мензу су често долазили активисти КПЈ и држали говоре. Она је служила и као свратиште комуниста који би долазили у Чачак по задатку или били само у пролазу.³⁹⁵ Почетком 1940. године у Чачку су се појавили леци „Женског покрета” који су, поред захтева за равноправност са мушкарцима и позива на скупштину која ће се одржа-

391. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 16.

392. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 42.

393. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 41, 46, 48.

394. ИАЧ, ЧВ, К-1, брошура: *Свим среским и месним организацијама ЈРЗ*, Београд 1940, без броја.

395. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 1, 3; Д. Јешић, М. Стефановић, и.д., стр. 95-97.

ти на Златибору, подсећали на губитак синова и мужава у Првом светском рату.³⁹⁶ Комунисти су растурали и своје летке, позивајући омладину да се бори против „ратне кланице”, и истовремено позивали угњетене у борбу за ослобођење.³⁹⁷ У борби против комунизма, власт се највише ослањала на полицију. Крајем 1939. влада Цветковић-Мачек почела је са интернирањем комуниста у за то предвиђене логоре. Због принудне изолације, комунисти и опозиција су те логоре сматрали за концентрационе, мада су се дубоко разликовали од нацистичких.³⁹⁸ Анализирајући ситуацију у Чачку, полиција је 11. јанура 1940. извештавала да је комунизам нарочито јак међу радницима, омладином и интелектуалцима. Предлагали су њихову интернацију, или прављење раздора унутар њихових редова. Тражили су новац за доушнике који би се увукли међу раднике комунисте. Изразили су потребу и за више агента за праћење. Полиција је сматрала да комунисти нису јаки међу сиротињом, већ код радника, чиновника и студената. Примећено је и продирање према селу.³⁹⁹ Чланови КПЈ у ширењу своје идеологије и утицаја на село користили су вашаре, комишања, игранке, прела, читаонице, земљорадничке заруге, соколске чете. Организовани су излети са културно-забавним и пропагандним програмом. Освајали су и верске скупове, делећи партијске материјале, ако треба и око цркве.⁴⁰⁰ Полиција је у то време почела да издаје налоге за хапшење и интернацију комуниста, који су већином успевали да се спасу бекством.⁴⁰¹ Ипак, најважнији догађај за чачанске комунисте било је обележавање годишњице смрти Драгише Мишовића. У лецима који су растурани по граду подсећали су како је изгубио живот и позивали на скуп који би се одржао на његовом гробу. Помен је прошао без инцидента.⁴⁰² Међународни заплети донели су ново искушење за организацију КПЈ у граду. Из београдске централе УРС-а потекла је идеја да се прикупља помоћ за Финску, која је у то време била нападнута од стране СССР-а. У чачанској синдикалној организацији павладала је струја, предвођена студентима и интелектуалцима, која није дозволила прикупљање помоћи, иако су

396. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 9.

397. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 8.

398. Идеју за интернирање комуниста и свих анационалних елемената, користећи искуства владе Богољуба Јевтића, први је изнео Корочец, сматрајући да су пуста јадранска острва најпогоднија. (В. Петрановић, *Историја Југославије 1*, Београд 1988, стр. 287-288).

399. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 26.

400. М. Јаковљевић, н.д., стр. 50-51; Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 59; Р. Недељковић, *Зайиси и сећања из народноослободилачке борбе*, Горњи Милановац 1986, стр. 35.

401. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 7, 12.

402. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 30; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 123.

то радници у име солидарности хтели да ураде.⁴⁰³ Званична оцена напада Совјета на Финску и балтичке републике од стране руководства КПЈ, по директиви из Москве, гласила је да је то нова победа „против изазивача рата”. Енглески империјалисти хушкали су финске велеседнике и капиталисте да распирују мржњу и припремају рат против отаџбинс пролетаријата.⁴⁰⁴

У Кулиновцима код Чачка, марта месеца, одржана је окружна партијска конференција КПЈ. У име Покрајинског комитета за Србију присуствовали су Благоје Нешковић и Спасенија Цана Бабовић, Поднет је извештај о стању и развоју партијске организације. Закључено је да иако је чланство било бројно, оно не одражава рад који је уложен на ширењу утицаја КПЈ. Сматра се да је у то време у граду било до 48 чланова партије, у трнавском срезу 24, љубићком 45, драгачевском 26 и таковском 36, укупно за читаво подручје 117 чланова. Упућена је критика претходном руководству због секташтва приликом примања у организацију, нарочито према женама и члановима СКОЈ-а. Број чланова КПЈ после ове конференције, до краја јесени, достигао је број од 300 у целом подручју. У својој дискусији, Спасенија Цана Бабовић пружила је присутнима перспективу скоре револуционарне победе, путем бројних, жешћих штрајкова, демонстрација и генералног штрајка, након кога ће доћи до преузимања власти од стране радничке класе.⁴⁰⁵ У секретаријат ОК КПЈ Чачка ушли су млађи људи, у просеку су имали 30 година.⁴⁰⁶ Партијски стаж највећег броја руководилица КПЈ Србије у другој половини тридесетих није био дугачак. То су били млађи људи, васпитавани у духу антифашизма, али и у правцу послушности и догматичности, који су развијали своју класну свест у правцу анационалности према интересу српског народа.⁴⁰⁷

Почетком марта и чачански збораши имају своје акције. У ноћи 3/4. марта исписали су по граду пароле „Живео Љотић”, као и обресе

403. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 40.

404. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, str. 77.

405. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 103; Р. Недељковић, н.д., стр. 37-39. Недељковић на истој страни наводи да је број чланова КПЈ у округу био око 200, иако збир по срезovima износи 117. Бројност КПЈ је реконструисана на основу сећања, што је вероватно разлог противуречно-сти.

406. У пленум комитета изабрани су: Момир Томић, секретар, радник; Раде Минић, радник; Радојица Радосављевић, радник; Ратко Митровић, студент; Момчило Моле Радосављевић, студент; Недељко Караичић, радник; Милутин Стојић, сељак; Радован Јовановић, радник; Радисав Недељковић, сељак и Љубиша Тодоровић, сељак (Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 12, 103, 340, 349, 344, 359, 352; Р. Недељковић, н.д., стр. 36-37).

407. Идеолошки су образовани искључиво на проради Стаљиноне критике ставова Симе Марковића, који је био последњи значајнији српски комуниста, са реалним ставовима о српском националном интересу (В. Gligorjević, н.д., стр. 312-313).

његове главе.⁴⁰⁸ Димитрије Љотић долази у Чачак, по други пут, 7. априла и одржава предавање у хотелу „Крен”. Локални комунисти су претили да ће ликвидирати Љотића ако дође у град, покушали су да упадну на предавање, али су задржани од обезбеђења. После одржаног скупа омладина збора је физички нападана по улицама града.⁴⁰⁹ Због ометања поменутог скупа полиција је новчано казнила неколико лица, углавном радника из Чачка и Атенице.⁴¹⁰ Након посете Љотића, локална организација ЈНП „Збор” примила је 20 нових чланова, у току јуна још шест, тако да је у септембру било укупно 60 чланова.⁴¹¹ Све већој активности зборана, нарочито међу омладином, комунисти су се супротстављали идеолошким, али и физичким нападима, да би их одвратили од њихове идеологије и спречили њено ширење.⁴¹² Због учесталих напада на своје припаднике, збораша су, крајем маја месеца, штампали плакат под називом „Комунистички терор у Чачку”. Указивали су на физичке нападе боксерима и каменицама, које врше комунисти на збораше у гимназији, као и на професоре који ометају њихов рад. Подсећали су на превртљиву тактику комуниста према рату, проглашавајући их „аутоматима” који преносе директиве.⁴¹³ У време слома Француске, маја-јуна 1940. КПЈ је и даље за све успехе Немачке окривљавала капиталисте Француске који су француски народ увукли у рат који није желео. За сва даља освајања Немачке, кривили су властодршце поражених земаља.⁴¹⁴ Збораша су у јуну месецу основали у Чачку своју омладинску организацију „Бели орлови”. До септембра 1940. имали су 40 чланова у гимназији и 30 симпатизера, као и 7 омладинаца у радничкој омладини.⁴¹⁵ Као противакцију зборашима, комунисти су штампали летке у којима нападају наставнике гимназије и припаднике збора у њој.⁴¹⁶

Крајем маја месеца организован је неуспео штрајк радника фабрике хартије, да би у јулу месецу прерастао у велики и организовани протест у коме је учествовало 114 радника. Штрајк је после седам дана сломила полиција избацивши штрајкаче из фабрике. У знак солидар-

408. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 39.

409. Г. Давидовић, н.д., стр. 14.

410. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 47.

411. Г. Давидовић, н.д., стр. 14.

412. М. Стефановић, *Деловање Љотићеве организације ЗБОР у чачанском крају (1935-1945)*, стр. 295.

413. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 66. У току јуна месеца растурали су још један летак под називом „Комунистима, олошу града Чачка”, (Г. Давидовић, н.д., стр. 14).

414. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, str. 77.

415. Г. Давидовић, н.д., стр. 16.

416. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 64.

ности, и део радника у занатлијским радњама Чачка покренуо је свој штрајк, који се завршио непосредно после онога у фабрици.⁴¹⁷ Комунисти су активно учествовали у организовању оба протеста. Они су од краја априла до почетка септембра непрестано и упорно делили летке и прогласе, писали пароле, ширећи пропаганду против рата и позивајући у борбу против „милионера”. И поред хапшења и интерширања, њихова активност није спласнула.⁴¹⁸ Највећи протест планирали су 1. септембра, на годишњицу отпочињања рата у Европи. Демонстрације су одложене за Јовандан, 11. септембра, када се у Чачку одржава традиционално велики вашар. Окружни комитет КПЈ вршио је јаку пропаганду међу сељацима, издавао директиве својим присталицама међу радницима и омладином да обавезно дођу на митинг.⁴¹⁹ Већ 9. септембра освануле су исписане пароле на зидовима кућа у Чачку и Љубићу. На дан вашара, група од 30 студената, ћака и радника ушла је међу окупљене сељаке носећи на платнима исписане пароле „Живео Стаљин”, „Живела влада радника и сељака”. Одржан је и говор против капиталиста, полиције, за савез са Совјетском Русијом. Присутни су позвани на побуну против постојећег поретка, наглашавајући да у свету постоји влада радника и сељака. При растурању демонстрација повређена су два жандарма.⁴²⁰ Неколико дана касније, 16. септембра, организован је штрајк радника који су изграђивали пругу нормалног колосека у Чачку. Полиција је била уверена да је и то дело комуниста.⁴²¹

На ове догађаје реаговали су чачански зборашаи. Они су крајем августа отворили своју канцеларију у Чачку и добили сопствено организационо подручје, као знак поверења централе за њихов успешан рад. Штампали су 19. септембра плакат „Ко има уши да чује, нека чује”. Питали су се шта се дешава са историјским градом Чачком. Поручивали су грађанству да им „деца” спремају смрт и да је крајње време да се освесте. Оптуживали су комунисте да се боре „за слободну љубав”, да су „ладолежи” док друге оптужују за беду. Поручивали су да мрзе сељаке и да ће бити страшнији од Турака, „пре неки дан клицали су Цунгашвилију”. На крају су проклели све оне који неће да чују поменуте поруке.⁴²²

Комунисти су користили сваку прилику за ширење својих уверења. Приликом сахране једног радника ВТЗ-а, умрлог од туберкулозе,

417. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 55, 59, 67, 68, 74; Д. Јешић, М. Стефановић, п. д., стр. 105-107.

418. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 55, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 96, 55, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 96.

419. Д. Јешић, М. Стефановић, п. д., стр. 108.

420. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 82, 88, 96.

421. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 83, 96.

422. ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 85.

Бранко Јанковић, бравар ВТЗ, одржао је говор поред ковчега. Подсећајући на услове живота и рада, као и узрок смрти покојника, поручио је да ако је Бог кога свештеници проповедају крив за његову смрт, онда они не верују у њега.⁴²³ Овакви испади против религије нису били ретки тридесетих година у Чачку. Чланови КПЈ су сматрали да свештеници плански заглашљују народ и одводе га од стварног живота у коме се налази.⁴²⁴

Прилози за подизање споменика Драгиши Мишовићу сакупљани су више од годину дана. Акција је спорије напредовала него што је то у почетку планирано, тако да је тек 20. октобра 1940. свечано откривена биста доктору Мишовићу на Чачанском гробљу. На постољу споменика урезан је натпис: „Радни народ Србије свом првоборцу др Драгиши Мишовићу”. За ту прилику, споменик је офарбан у црвено. После православног помена, хор и велики број присталица КПЈ отпевао је Лењинов посмртни марш. Након говора Александра Ђурчића, који је рекао да буржоаска наука верује у вечни живот, док је Мишовић веровао у дијалектички материјализам и СССР, који је данас гарант независности, полиција је интервенисала и растурила скуп.⁴²⁵

Нешто раније, у Овчарско-кабларској клисури, 13-14. октобра организована је велика национална свечаност, уз присуство министра Михаила Константиновића, председника Народне одбране, Илије Трифуновића и епископа Николаја Велимировића, који је одржао опело костима пострадалих људи у једном збегу из 1815. године. Том приликом Трифуновић је одржао говор у коме је подсетио да се национално-револуционарна свест успавала код народа и да нема слободе без жртава, мислећи на пострадале којима је одржавано опело.⁴²⁶

Све већу активност испољавали су и збораши. На ванредним изборима за општинске власти у Доњој Трепчи, љубићки срез, победио је кандидат ЈНП „Збор” Благомир Новичић. У циљу ширења утицаја, за шефа пропагандног одсека одређен је свештеник Булић, који октобра

423. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 120; Полицијски извештај је општрији Б. Јанковић је, по њима, поручио да нема Бога, да су Богови свештеници на земљи и позивао у борбу против власти и управе ВТЗ-а. (ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 89, 96).

424. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 47.

425. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 101; Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 115-117; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 125. У наведеној литератури не помиње се присуство Александра Ђурчића. Какав је унутрашњи духовни став према религији имао Драгиша Мишовић тешко је утврдити. Остало је забележено да је био приложник чачанске цркве и, да је целивао иконе (*Захвалности-приложили су цркви чачанској*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 5, мај 1933, Чачак, стр. 145).

426. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 93; У пећини Кађепици, Турци су димом угурили читав збег приликом битке на Чачку 1815. (Р. Бојовић, *Битка на Чачку 1815. године*, ЗРММ V, Чачак 1974, стр. 100).

месеца обилази љубићка села стварајући месне организације. Након сукоба са комунистима 23. октобра, на Техничком факултету у Београду, власт је забранила деловање ЈНП „Збор”. Тако су пропали и папори њихове организације за ширење у чачанском крају.⁴²⁷

Анализирајући активности комуниста у Чачку током 1940. године, полиција је извела закључак да социјална структура града, који има скоро једну трећину житеља који су или радници или ученици, представља најважнији услов за ширење идеологије КПЈ. За неуспех у спречавању њеног распрострањања разлози су тражени у слабом раду судова, који не кажњавају приведене комунисте, лошем стању градске страже коју чине мештани, слабе стручности, подложности утицају пријатеља, фамилије и локалних политичара. Помињали су случај оца Милоша Мишића, Драгомира, који је радио као секретар у Градском поглаварству Чачка.⁴²⁸ За неуспехе у раду и раније су навођени персонални проблеми. Помињао се случај подначелника Ковачића који је, као „велики Хрват”, размишљао само о свом премештају у Хрватску 1939. и био потпуно незаинтересован за рад.⁴²⁹

Након откривања споменика доктору Мишовићу, полиција је ухапсила око 60 људи, који су кажњени временским казнама, углавном по 15 дана затвора.⁴³⁰ Акције КПЈ тиме нису престале. Пред крај новембра организовали су писање парола по Чачку.⁴³¹ Неколико дана после тога збораши, сада већ као забрањен покрет, растурали су своје летке по граду.⁴³² Збораши нису мировали ни током новогодишње ноћи, у току које су цео град прекрили својим паролама, исписаним зеленом бојом.⁴³³ Полиција је, са своје стране, у акцији сузбијања комунизма у Чачку забранила деловање УРС-а 30. децембра 1940.⁴³⁴ Реакција чланова КПЈ на овај као и на све остале прогоне није изостала. Радојица Радосављевић, члан ОК КПЈ у Чачку, послао је за Божић „честитке” срећном начелнику, командиру жандармеријске станице, свештенику Булићу и другим „реакционарима” у граду. Поред летка о „белом терору” у Чачку, добили су исписану поруку: „Сретан вам последњи Божић у капиталистичкој Југославији”. У сваку коверту, поред порука, ставље-

427. Г. Давидовић, и.д., стр. 15.

428. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 96.

429. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2855. Њега је заменио Марко Франић, такође Хрват, али веома репобстан у прогону комуниста, састављач поменутог извештаја.

430. Д. Јешић, М. Стефановић, и.д., стр. 118.

431. То су углавном биле пароле: „Живео Стаљин”, „Живео СССР”. (ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 105).

432. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 104.

433. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 2.

434. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2998.

435. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 10. 25; Д. Јешић, М. Стефановић, и.д., стр. 122; М. Јаковљевић, и.д., стр. 53.

на је и по једна Стаљинова фотографија.⁴³⁵ То није била једина акција коју су комунисти организовали уочи једног од највећих хришћанских празника. Исте ноћи месни комитет КПЈ за Чачак организовао је акцију писања парола по Чачку и Љубићу. Црвеном бојом, помоћу шаблона, исцртан је Стаљинов лик на зидовима многих кућа, уз пригодне паролe. Акцију су углавном вршили омладинци.⁴³⁶ Агресивни атеизам чачанских комуниста, поред догматских усмерења и планова партије којој су припадали, свакако је био и реакција на велику хришћанску обнову и мисионарски рад епископа Николаја Велимировића. На свим скуповима које је организовао долазио је велики број људи, а епископ је редовно позивао комунисте да се уразуме, подсећајући на прогонс у Совјетском Савезу. Са друге стране, код комуниста је у то време постојао неки религиозан однос према исправности совјетске ствари и према непогрешивости стаљинистичке ортодоксије.⁴³⁷

Убрзо су се у граду појавили леци под називом: „Не пада снег да завеје брег, већ да свака животиња покаже траг”. Полиција је збораши-ма и Булићу, који су сада радили илегално, приписивала ауторство текста, у коме се указује на зависност политике комуниста од става СССР-а, оптужујући их да нису самостална бића већ „роботи”.⁴³⁸ Активност комуниста у писању парола, дељењу летака, и поред повремених хапшења, није престала до почетка априлског рата.⁴³⁹

У другој половини 1940. није забележен ниједан скуп грађанских политичких партија. Једино је Војко Чвркић имао једну конференцију 21. априла. Појављивали су се повремено и леци присталица Стојадиновића, али без већег одјека.⁴⁴⁰ После дуже паузе, за 4. фебруар 1941. био је заказан збор демократске странке у Чачку. Из Београда је требало да стигну Сокић и Ђуровић. Није потврђено да се скуп и одржао. Једино је забележен помен покојном Љуби Џавидовићу, одржан 13. фебруара у чачанској цркви.⁴⁴¹ Након дужег времена, почетком 1941, појавио се и један број листа „Задруга”. Пренели су поздраве Милана Гавриловића, шефа земљорадника, присталицама у Чачку, који је постао први југословенски амбасадор у СССР-у.⁴⁴²

Озбиљност приближавања рата полако се увлачила у свакодневи-

436. Д. Јепић, М. Стефановић, и.д., стр. 123-124.

437. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, стр. 79-80.

438. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2991.

439. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2994, 2995, 2998, 3003.

440. ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 51, 57, 84.

441. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 3017; К-7 бр. 21.

442. *Прва действа из Русије Москва: Чачак поздрав др Гавриловића*, „Задруга”, бр. 1, 12. фебруар 1941, Чачак, стр. 1.

цу људи. Интензивне припреме за одбрану земље почеле су већ после уласка немачких трупа у Аустрију 1938. Након окупације Чешке од стране Хитлера, уласка Италијана у Албанију 1939. године, заведено је „приправно” стање.⁴⁴³ Поред великог броја мобилисаних људи из чачанског краја, осећала се повећана војна активност и у самом граду. Становништво је припремано за израду склоништа и ровова.⁴⁴⁴ Приликом одласка 58. пешадијског пука на југ земље из Чачка, спонтано су поздрављени од локалног становништва. Многа села у околини града постала су војни логори у које се сакупљао велики број мобилисаних људи.⁴⁴⁵

Без обзира на све затегнутију ситуацију у региону, и рат који је беснео у Европи, политичке и идеолошке страсти се нису смиривале. Током марта месеца полиција је регистровала појачану нетрпељивост, нарочито међу средњошколском омладином, која је резултирала бројним тучама збораша и комуниста.⁴⁴⁶ Најзанимљивији испад догодио се у Брђанима. Тамо је у локалној кафани 15. фебруара Владислав Гаћевић, после псовки упућених газдама, клицања Стаљину и Совјетској Русији, наручио од музичара „комунистичко коло”. Одсвирали су му обично.⁴⁴⁷

На дан потписивања пакта Југославије са Немачком, 25. марта, у кући Александра Ђурчића састали су се представници КПЈ. Међу њима се нашао и Ђорђе Поповић у име Савеза земљорадника. Договорили су се да изведу демонстрације против потписивања споразума са Немачком. Два дана раније, око 60 чланова Удружења носилаца Албанске споменице послало је петицију против пакта. Сва штампа која је стигла у Чачак 26. марта била је спаљена и одржан је протест. Сутрадан су организована велике демонстрације у центру града које су окупиле велики број људи.⁴⁴⁸ Општинска управа је пренела поздраве грађанства Чачка краљу Петру II који је ступио на престо. Честитке су упућене и новом председнику владе генералу Симовићу. Одржана је свечана седница градског већа на којој је бурно поздрављен преврат. Удружење резервних официра и носилаца Албанске споменице позвали су грађане

443. D. Tešić, *Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941. godine*, Istorija 20. veka 2, Beograd 1995, str. 93.

444. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 20

445. В. Петровијевић, Д. Јањић, *Нејокопени, хроника села Кулишовци и Ајџеница*, Чачак 1981, стр. 140.

446. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 28, 29. Комунисти нису престајали да деле летке у којима су пападали професоре гимназије и „пационално исправне ученике”.

447. Кажњен је са 10 дана затвора. Полиција је тврдила да није комуниста, већ обичан пасилник. (ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 23, 30).

448. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, Чачак 1968, стр. 21-24.

на манифестације у центру града „да се излије народна радост”. Грађани су позивани и од стране општинске управе на благодарење у чачанску цркву, након којих ће отићи на демонстрације.⁴⁴⁹ Био је то последњи већи политички скуп у Чачку пред априлски рат. Немци су без борбе ушли у град 17. априла 1941. године.⁴⁵⁰

Ослањајући се на државни апарат, популарне и економски јакe људе у чачанском крају, ЈРЗ је до почетка рата остала најзначајнија политичка организација. Унутрашње трзавице, које су странку пратиле од стварања, пред рат су се завршиле надвладавањем струје коју је предводио Војко Чвркић. Поред неких успеха у унапређењу родног краја, методи које је користио у политичкој борби, непопуларност државне политике коју је оличавао и следио, недостатак политичких слобода, стварали су снажну опозицију Чвркићу као личности и партији којој је припадао.

Странке удружене опозиције нису успеле да обезбеде минимум сарадње и пређу партијске границе како би обезбедиле демократизацију земље. Радикали су се ослањали на ауторитет своје партије у прошлости, што је баштинила и ЈРЗ, као и на популарност и енергију Анта Радојевића. Он је од свих политичара у чачанском крају имао најдужи стаж у политичкој борби, али то је било недовољно да се поврати утицај из двадесетих година. Значај радикала пред рат није био велики у чачанском крају.

Демократи, најјача опозициона политичка партија у Србији, у чачанском крају нису имали такве позиције. Током тридесетих година значајан број локалних првака из демократске странке прешао је на страну режима, што је поткопало снагу странке, која је деловала у традиционално радикалском крају. Тек пред рат опажа се снажнија делатност када као једина значајна грађанска опозициона партија покушавају да пробуде националне осећаје српског народа и заштите његове интересе у Краљевини пред ратну олују.

Земљорадници су као сталешки оријентисана партија најдуже били у опозицији. Иако је највећи број бирача био са села, земљорадници нису имали значајнијих успеха на изборима тридесетих година. Након уласка у владу отупела је оштрица критике режима и стања у друштву. Остала су инсистирања на побољшању живота на селу и везивање за Мачека.

Неуспех грађанских политичких партија да реше одређени број

---

449. ИАЧ, ГП, К-49 Ф III бр. 138.

450. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, стр. 21-24.

социјалних проблема, као и питање демократизације земље, стварало је простор за деловање комуниста. Прогони којима је власт прибегавала у покушају да сузбије утицај КПЈ, само су појачавали унутрашњу чврстину партије и жељу за пасивним рушењем друштвеног система, нарочито код млађих чланова. Пред рат, КПЈ је у чачанском крају примила велики број млађих људи у своје редове. И руководство није имало превелики партијски стаж, али је било васпитано у духу послушности и догматизма у односу према директивама које су добијали. Социјално окружење у коме су деловали давало је пуно шансе за успех у раду КПЈ, што је она и искористила у чачанском крају, који је пред рат важио за „озлоглашено” комунистичко место.

ЈНП „Збор” се у чачанском крају касно организовао. Њихов утицај није био велики нити су имали неких успеха на изборима. Нешто већу активност испољавају тек пред рат, нарочито међу омладином. Покушаји да се учврсте на селу пропали су после забране њихове организације.

За обнову демократских традиција и слобода у Србији тридесетих година, недостајали су политичари са искуством нормалне парламентарне демократске борбе. Релативно мали број млађих политичара имао је таква искуства. Остали су се формирали и стицали политичку каријеру у условима диктатуре и „псеудопарламентаризма”.⁴⁵¹ Следећи запажање Војка Чвркића да су политичари искварили народ, да би касније народ квариио политичаре, може се тврдити и да је „гласачко тело” заборавило искуства демократије или их уопште није ни познавало. Систем јавног гласања омогућавао је разноврсне притиске, али и масовну корумпираност бирача који су гласали за онога ко им плати или обезбеди неку привилегију. Број таквих људи сигурно није био занемарљив. Склоност ка насиљу у решавању међусобних несугласица, радо је експлоатисана од стране свих политичких партија. Захваљујући државном апарату и већим финансијским средствима, ЈРЗ је у чачанском крају била најуспешнија у примени таквог метода политичке борбе. Уз то треба напоменути и неписменост и слабу образованост људи старијих од 30 година, што је сужавало могућност комуникације и избор метода у политичкој борби. У народу су најбоље пролазили бучни скупови, са обавезном „блех” музиком, који би се претворили у обавезно општеномодно весеље на којем су узвикиване паролe и певане инфантилне политичке песмице. Како је то приметио Драгољуб Јовановић, приликом великог земљорадничког збора у Чачку 1928. године, се-

⁴⁵¹ Мира Радојевић, н.д., стр. 241.

љачка мистика воли свечаности. Јаких узбуђења њему треба, и великих радости, јер сељак воли множину. „Велику ватру хоће он, да се огреје, и друштво да сакупи, и коло да поведе“.⁴⁵² Иако је највећи део бирача био на селу, време сеоских трибуна је прошло. Сви локални политички лидери ималу су породичну традицију у бављењу политиком, а део њих је и потицао са села. Та чињеница имала је одређену тежину у стварању ауторитета међу бирачима. Ипак, по свом образовању, животном искуству, просторној мобилности, ако у њу рачунамо место школовања које су многи завршили у иностранству, генерације локалних политичких лидера биле су далеко изнад средине у којој су деловали. Уз то, неки од њих нису ни живели стално у Чачку.⁴⁵³

Постојеће стање на политичкој сцени никога није задовољавало, а најмање омладину која је са модернизацијом окусила могућности другачијег и лепшег живота. По свом образовању, ако се као параметар узима писменост, она је била изнад старијих нараштаја. Могућности са знања о свету у коме се живи значајно су се повећале, нарочито код жепске деце. Уз то, услед природног прираштаја, омладина је била бројна, у граду је чинила преко половине становништва. Снага жеље да се живи на нов и модеран начин јесте подстицај за друштвену мобилност, али и искушење за друштво које обезбеђује слабу или спору модернизацију и покретљивост друштвених група.⁴⁵⁴ По природи свог темперамента и ври коју са собом носи, омладина је често главни ослонац за велике преврате. Више срцем и емоцијама, а мање разумом, она увек стреми високим циљевима и машта о новом свету. Српска политичка елита заваравала се вером у снагу идеала из Првог светског рата, не увиђајући њихову истрошеност и не нудећи алтернативу за пове генерације.⁴⁵⁵

Покушаји да се организује омладина око грађанских политичких странака у чачанском крају били су слаби и без већих ефеката. Омла-

452. „За наше примитивне и неисцрпљене енергије потребно је трошење у весељу, у промени, у изненађењу. До сада је војска била једина парада и једина настада. Ми цркве немамо као католици, ни спортиа у маси, као Англо-Саксонци. Ми умиремо од досаде као осуђеници, кад не радимо као несрећници. Забаве никакве немамо, забаве за масе народне, забаве социјалне и једитице“ (Д. Јовановић, *Криштење зелених заситина*, Сељак свој човек, Београд, 1997, стр. 253).

453. Занимљиво је да је већина грађанских политичара зашопала брак са женама које пи-су Српкиње. Војко Чвркић са Јеврејком, Светозик Станковић са посрбљеном Немицом, Миодраг Васић са Рускињом, Анто Радојевић са Шкотланђанком, Ђуро Ђуровић са Јеврејком, Драгомир Иконић у другом браку са Франускињом. Лидери земљорадника, комуниста и зборанца или нису били жељени или су им супруге биле из чачанског краја.

454. П. Марковић, *Теорија модернизације и њена критичка примена на међурајину Јужославију и друђе источноевропске земље*, Годишњак за друштвену историју 1, Београд 1994, стр. 11-34.

455. К. Nikolić, *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka 1, Beograd 1998, str. 43.

динска организација ЈРЗ није оставила дубљи траг. Радикали су се обраћали старијима, који поштују традицију њихове странке. Демократе су након 1939. године почели сарадњу са Српским културним клубом који је имао своју омладинску секцију. Она је основана у последњим месецима 1939. са задатком да допринесе васпитању омладине у националном и традиционалистичком духу и сузбије ширење „интернационалистичких идеја” које су пропагирани комунисти. Сматрали су да је отварање врата демократији у политичком животу један од најефикаснијих начина „спасавања” омладине која је, у условима када су политичке странке биле забрањене, била неопредељена или је лутала за туђим идеологијама, левим или десним. Ова омладинска секција СКК била је превасходно упућена на студенте. Свој подбор СКК није имао у Чачку,⁴⁵⁶ док је деловање демократске омладине примећено тек пред рат, закаснило у односу на два супарничка покрета међу чачанским средњошколцима.

Земљорадници су се обраћали сељацима као посебној класи, залажући се за унапређење живота на селу. Борили су се за еманципацију сеоске омладине која се „старом рађа а младом умире”.⁴⁵⁷ На локалном плану, створане су организације „трезвене младежи” као и разни курсеви за унапређење пољопривредне производње и вођење домаћинства на селу за омладину оба пола.⁴⁵⁸

Општи је утисак за тридесете године, када је у питању омладина и њено учешће у политици, своди се на констатацију да читаве генерације младих људи нису ни ушле у јавни живот, осим кроз предсобље полицијских чиновника и средских начелника. Највећи број младих људи од 20 до 30 година није ни знао за нормалан политички живот.⁴⁵⁹ Омладина је била без јасне визије, препуштена сама себи. Лако је постајала „плен” идеолошких фанатика који су обећавали „рај на земљи” привидно ништа не тражећи за узврат.

Чврсту форму организовања имали су комунисти. Социјални проблеми, тежња ка лепшем и модернијем животу, недостатак политичких слобода, снага локалних узора, као и забране, прогони и хапшења од стране полиције, учвршћивали су редове комунистичке омладине у намери да силом сруше друштвени систем. Организовани, енергични,

456. Иако су се залагали за традиционализам, људи у СКК су сматрали да се треба борити против пугетног традиционализма који се огледао у спором мењању начина привређивања и начина живота (Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, 1, стр. 511-512, 514, 533).

457. Мира Радојевић, н.д., стр. 220.

458. В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 116, 119, 122.

459. Мира Радојевић, н.д., стр. 47.

идеолошки прочишћени и милитантни, комунисти и њихова омладина односили су превагу већем делу Србије па и у чачанском крају.⁴⁶⁰

Једини отпор на који су комунисти наилазили долазио је од стране омладине ЈНП „Збор”, „Белих орлова”. Иако су се касно организовали у чачанском крају, тек у почетку лета 1940, успели су у доброј мери да окрње монопол на душе младих који су до тада имали комунисти. Идеолошки сукоб брзо се претворио у физичке обрачуне, нарочито у чачанској гимназији, који нису престајали до самог рата. Ипак, дуготрајност деловања омладине КПЈ и њена истрајност оставили су дубље трагове, и већи потенцијал за рат који је уследио.

Локални оквири недовршене модернизације-последике

И поред одређених успеха у индустријализацији, чачански крај је пред Други светски рат остао доминантно аграрна средина. Економско напредовање села било је прилично споро, али је зато културни ниво знатно побољшао. Сељак је прекорачио границе атара у којима је живео, стекао многа искуства, што нарочито важи за млађе нараштаје у селима око Чачка. Просветне прилике биле су солидне, што је резултирало већом писменошћу омладине, а тиме и већом могућношћу упознавања света у коме се живи. Село је и даље било са лошим путевима, без електричне енергије, са малим земљишним поседом на коме се слабо користе машине за обраду земље. Демографски притисак оптерећивао је мала газдинства која су, и поред великих напора да се прехране производњом сопствених житарица, била принуђена да их купују на тржишту.

Притисак становништва са села могла је да ублажи индустријализација. Крајем тридесетих година Чачак постаје значајно индустријско средиште које запошљава приличан број радника, превасходно у највећој фабрици ВТЗ Чачак, и то квалификовану радну снагу. Са села је углавном долазила неквалификована радна снага, која се морала запошљавати у другим мањим предузећима или код занатлија, трговаца и угоститеља, или у оближњим рудницима где су радили за мање плате и у лошијим условима производње. У исто време слој трговаца, занатлија и угоститеља, који је чинио, до индустријализације, социјалну основу града, доживљава своју економску агонију услед конкуренције индустријске робе. Страх да се изгуби економска самосталност и постане

---

460. K. Nikolić, *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka 1, Beograd 1998, str. 43.

обичан пролетер испуњавао је живот многих људи из овог друштвеног слоја. Град у коме су живели постао је значајно индустријско средиште, али они у њему више нису имали битнију улогу.

Политичари који су својим деловањем могли да унапреде живот људи, деловали су у време ограничене демократије, када су у политичку борбу унели нерегуларни методи. Највећи број локалних страначких првака није се формирао нити је познавао нормалне демократске прилике, што важи и за „бирачко тело”, нарочито његов млађи део. Непопуларност начина владања странке на власти, раздробљеност и неслога удружене опозиције у комбинацији са нерешеним социјалним проблемима, давали су простор за екстремне идеје о друштвеном преврату међу омладином. Морални интегритет доброг дела грађанских политичара био је на ниском нивоу, што је само појачавало незадовољство.

Политичке поделе унете су и у процес организације устанка против Немаца. Општи утисак са терена љубићког и трнавског среза, почетком јула 1941. године, био је да су партизанским одредима које је контролисала КПЈ нарочито масовно приступили земљорадници предвођени Ђорђем Поповићем, и да је постигнут споразум са локалним првацима удружене опозиције, док су равногорском покрету већином приступили припадници демократске странке.⁴⁶¹ Исто важи и за демократску омладину, малобројну и англофилски расположену, у Чачанској гимназији, која је у рату деловала у оквиру равногорске организације.⁴⁶² У почетку сарадње оба покрета су се залагала за послератну Југославију, на новој демократској основи, где ће бити зајемчене демократске слободе збора, договора и штампе. Локалне вође равногорског покрета критиковали су политику Милана Стојадиновића, били против Димитрија Љотића, и необично оштро иступали против Војка Чвркића. Анализа стања на терену осталих срезова, коју су урадили комунисти, говори да су у драгачевском срезу локалне политичке вође грађанских странака приступиле равногорском покрету и да је партизански покрет на том подручју јако слаб. Иста оцена важила је и за моравички срез. У таковском срезу ситуација је за комунисте била задовољавајућа. У свим подручјима партизанима су приступили људи испод 20 година, оба пола, који до тада нису били војни обвезници.⁴⁶³

461. Р. Властелица, *О првом споразуму између партизана и четника*, ЗРНИМ I, Чачак 1969, стр. 176, 178-179, 185.

462. А. Стојковић, Б. Копачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 338; V. Jovašević, n.d., str. 278.

463. Р. Властелица, n.d., стр. 176, 178-179, 185.

Занимљива је и судбина предратних политичких вођа у ратном ви-хору Другог светског рата. Војко Чвркић је остао у родном крају непо-средно по окупацији. Убрзо су се почеле проносити гласине да је орга-низовао смакнуће Драже Михаиловића са чела равногорског покрета. И поред одрицања од такве намере, Чвркића је пратила озбиљна сум-ња да је спреман на тај корак. Коначно, стигла је и реакција од стране равногораца. Смрт му је била најављена већ 1941. као и непосредно пред њено извршење крајем 1942. Војко Чвркић је био свестан свог краја. Убијен је 9. децембра 1942. године у Рошцима од стране припад-ника равногорског покрета.⁴⁶⁴ Светолик Стапковић је одведен у заробљеништво након априлског слома. После ослобођења вратио се у Ју-гославију и био члан АВНОЈ-а до првих избора крајем 1945.⁴⁶⁵ Након тога се више није бавио политиком. Радио је као професор у Техничкој школи у Чачку. Миодраг Васић је остао на месту председника општи-не Чачак приликом уласка Немаца, све до првог ослобођења града, за-тим је кратко време био у равногорском покрету, да би поново дошао на место председника општине Чачак. Немци су га крајем 1942. године одвели у заробљеништво. Након ослобођења није се вратио у земљу, већ је емигрирао у САД. Настанио се у Чикагу, где је одвео и породи-цу.⁴⁶⁶ Анто Радојевић је окупацију дочекао у Београду, није се политич-ки ангажовао током окупације, нити је то радио после ослобођења у послератној Југославији.⁴⁶⁷ Ђуро Ђуровић се прикључио равногорском покрету, поставши генерални секретар Централног националног коми-тета пред крај рата.⁴⁶⁸ Након повлачења главних равногорских снага Драгољуба Михаиловића из Србије, Ђуровић остаје на терену. После коначног слома покрета коме је припадао, предаје се новим властима, које га осуђују на дугогодишњу робију, коју је издржао.⁴⁶⁹ Драгомир Иконић је покушао да током априлског слома емигрира у иностран-ство. Није успео и окупацију је провео у Београду, не мешајући се у по-литичка збивања, као и након ослобођења.⁴⁷⁰ Ђорђе Ђока Поповић се придружио партизанском покрету, постао је члан НОО за Чачак. На-кон слома устанка, ухваћен је и одведен најпре у бањички логор, затим

464. *Недовршени дневник Војка Чвркића*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 9, Ча-чак 1992, стр. 151-158; *Писмо Јелене Чвркић мајору Палошевићу*, приредили М. Пагтелић и Р. М. Мариновић, Изворник 13, Чачак 1997, стр. 110-117.

465. ИАЧ, Породични фонд Крен-Стапковић, сумарни инвентар, Чачак 1970, стр. XXII

466. М. Тимођевић, *Општина Чачак и њени председници 1918-1941*, стр. 12; *Некролоџ Миодрагу Васићу*, „Америкаски Србобрап” од 22. априла 1987, Чикаго.

467. Подаци добијени заслугом и љубазношћу Драгољуба М. Вујовића,

468. J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 163.

469. Изјава Петра Ђуровића, адвоката из Чачка.

470. А. Стојковић, *Др Драгомир Иконић*, стр. 76-77.

у Норвешку где је стрељан 1942. године.⁴⁷¹ Витомир Вукосављевић је од самог почетка пришао партизанима, био командант једне од чета чачанског партизанског одреда. Рат је преживео и након њега обављао низ дужности у државним установама послератне Југославије.⁴⁷² Александар Ђурчић није ни стигао да активније учествује у организацији устанка. Иако је био упозорен од стране пријатеља да је Немачка напала СССР, није послушао савете да се склони.⁴⁷³ Ухваћен је истог дана и затворен од стране Немаца. Стрељан је у Чачку 20. јула 1941. године.⁴⁷⁴ Име доктора Мишовића није заборављено. Када је 12. јула 1941. основан чачански партизански одред, добио је назив „Др Драгиша Мишовић”.⁴⁷⁵ Драгутин Булић је био један од организатора Српских добровољаца у Чачку и предводника у отпору према устанку који је избио у околини града. Након погибије неколико припадника СДК, настрадалих у заседи равнатораца, Булић је тражио одмазду за почињено дело, мада постоје подаци да је то вест коју је пронео неко ко је хтео да му нашкоди.⁴⁷⁶ Убрзо је организован, од стране равнатораца, атентат на њега. Недалеко од центра Чачка изрешетан је револверским хитцима и избоден ножевима.⁴⁷⁷

Вихор рата донео је нове народне вође. Лична харизма коју су поседовали умногоме је допринела њиховом утицају, можда пре него политичко и идеолошко убеђење. Комбинација свог локалног угледа и снажне личности, стварала је иза себе легенду о неустрашивим устаничким вођама.⁴⁷⁸ Старе политичке поделе у рату су се још више продубиле и појачале, често се завршавајући суровим обрачунима и физичком елиминацијом противника. Сукоб три завађена и закрвљена идеолошка и војна покрета у Србији однео је много жртава. Победничка страна је у чачанском крају забележила број настрадалих, из њених редова, укупно 4.642 лица. У граду Чачку настрадало је 509 лица, трнавском срезу 649, љубићком 1.264, драгачевском 939 и таковском 1.282.⁴⁷⁹ Жртве остале две формације у Другом светском рату још увек нису пописане, што ће само увећати биланс страдања и патњи које је проживео народ чачанског краја.

471. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, Чачак 1977, стр. 385.

472. Изјава Витомира Вукосављевића,

473. Сматрао је да вести са радио Лондона пису тачне, односно да је вест о нападу Немачке на СССР Черчилев блеф. (Изјава Адама Василијевића).

474. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, Чачак 1977, стр. 394.

475. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 127.

476. Г. Давидовић, н.д., стр. 18.

477. *Сахрана професора Булића*, „Ново време”, бр. 384, 2. август 1942, стр. 3.

478. Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, Ваљево 1998, стр. 24-25.

479. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, стр. 454.

ČAČAK BEFORE THE SECOND WORLD WAR 1938 – 1941 – SOCIAL, ECONOMICAL AND POLITICAL SCENE

Using geographical terms, Čačak occupied the territory on which the region of Šumadia meets the inner part of the dinaric massifs. The greater part of this area, about 42%, is the plain 200 to 300 m above the sea level stretching the downstream of the Western Morava river. The crossing between the plain and the mountain makes 30% of the territory. Apart from the better industrialisation, before the World War II Čačak with its surroundings has primarily remained an agricultural community. The size of the land property there revealed a lot about the quality and way of rural life. Smallholdings under 5 hectares prevailed in the country. Such were the estates in Ljubić 67,16%, in Trnavac 73,25%, in Dragačevo 50,89%, in Moravica 26,35% and in Takovo 44,81%. In Serbia there were 61,59% of these smallholdings.

The economic flourish of the country was fairly slow while the cultural flourish was better. The countrymen managed to leave the boundaries of their estates and obtain rich experience, especially the young people in the surroundings of Čačak. The rural living conditions started to improve in 20th century thirties. The houses are brick-built, the heaths disappear, the beds and wooden floor in the rooms occur more and more often. However, the country roads were still in bad condition, there was no electricity, small-holdings hardly used any agricultural machinery. The demographic pressure put on the smallholders who had to, regardless the great efforts, use only their crops for food, buy the grain in the market. The education was fairly good which resulted in the better education of the young people who had a bigger possibility to learn about the world around themselves. Čačak had the greatest number of schools in the region of the river Drina, regarding the square kilometer.

The problems with the coming of the new inhabitants from the country could be lesser with the industrialisation. In the late thirties, Čačak became an important industrial centre which could employ a great number of qualified workers, primarily in the biggest factory of the Military Technologic Centre in Čačak. The unqualified workers mostly came from the villages and had to be employed in other small firms or to work for the tradesmen, craftsmen and landlords, or in the mines nearby where they were paid less and had to work in worse conditions. At the same time the number of tradesmen, craftsmen and landowners who belonged to the urban social base face the economic crisis due to the competition of the industrial goods. Many of these men feared of losing their economic independency and becoming mere proletarians.

The political elite in the agrarian societies has an important role. It is the generator of improvement, the starter for a passive community, the creator of basic presumption of the development. Before the war started, relying on the state sovereignty, Yugoslav Radical Association remained the most important political

organisation in Čačak. The United Oposing Parties did not manage to provide the least cooperation and break the parties' barriers to achieve the democracy in the country. The political parties of the citizens failed to solve a certain number of social problems and the problem of democracy as well. Therefore the communists could act openly. The persecution done by the authorities in order to stop the KPJ made the inner party even stronger and arose the wish to change the social system by force, especially with the younger members. The social surrounding in which they had acted enabled the KPJ to succeed, and it used the situation in Čačak which was known as an ill-famed communist before the war. JNP 'Zbor' did not organise itself on time in Čačak. They had minor influence and no success in the elections. After the war the younger members of it were more successful.

Nobody was satisfied with the political situation at the time, The youth was not in the least, since they saw the possibility of better and different way of living which came with the improvement of the mashinery. With the increase of the population the young generation became numerous and made more than a half of the population of the town. The social political gaps were also brought in the process of the organisation and the uprising against the Germans. In the war that followed, the differences became even bigger, stronger and unreconcilable. The effect was the horrible civil war which took many human lives.

Miloš Timotijević

LA VILLE DE TCHATCHAK À LA VEILLE DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE ENTRE 1938 ET 1941 SA STRUCTURE SOCIALE, ÉCONOMIQUE ET POLITIQUE

Géographiquement, la ville de Tchatchak se trouve dans une région où se rencontrent la Choumadia et une chaîne des montagnes dinariques. La majeure partie de ce territoire, près de 42%, est occupée d'une plaine dont l'altitude varie de 200 à 300 m et qui s'étend le long des rives de la Morava occidentale. Un tiers du territoire est constitué par les contreforts descendant en pentes douces vers les cours d'eau.

Malgré certains succès obtenus dans le domaine de l'industrialisation, la région de Tchatchak était restée essentiellement agricole. L'étendue des propriétés foncières était un indice manifeste du mode et de la qualité de la vie dans le milieu rural. C'est la petite propriété, celle d'au-dessous de cinq hectares, qui prédominait. Dans l'arrondissement de Ljubić le pourcentage des domaines de cette superficie s'élevait à 67,15%, dans celui de Trnava à 73,25%, dans celui de Dragagevo à 50,89%, dans celui de Moravice à 26,35% et dans celui de Takovo à

44,81%. La moyenne pour l'ensemble de la Serbie se chiffrait à 61,59%. Le développement économique des villages était assez lent, mais, en revanche, le niveau culturel s'était considérablement amélioré. Le paysan avait franchi les limites de son terroir et a étendu ses connaissances, ce qui valait surtout pour les jeunes générations des environs de Tchatchak. Les conditions de vie avaient commencé à s'améliorer vers les années 30 du XXe siècle. Les maisons, bâties désormais en briques ne comportaient plus le foyer, auquel se substituait le fourneau; on couchait dans des lits et le sol des pièces était de plus en plus souvent revêtu de planches. Cependant, les routes étaient toujours mauvaises, les villages n'étaient pas électrifiés, les petits domaines prédominaient et les machines agricoles étaient rarement utilisées. La poussée démographique dans les familles possédant de petites propriétés était si forte que, malgré leurs efforts de s'assurer les céréales nécessaires en labourant leurs terres, les paysans se trouvaient souvent obligés de les acheter au marché. La situation dans le domaine de l'éducation était satisfaisante, ce qui avait pour résultat un niveau culturel plus ou moins élevé des jeunes. Le nombre d'écoles sur un kilomètre carré plaçait la région de Tchatchak parmi celles qui étaient les plus évoluées dans la Drinska banovina (une des neuf divisions administratives du Royaume de Yougoslavie).

L'affluence de la population rurale vers la ville de Tchatchak a pu être absorbée par l'industrie, car, vers la fin des années 30, cette ville était devenue un centre industriel important employant un nombre considérable d'ouvriers qualifiés. Les villages fournissaient une main-d'œuvre non qualifiée qui trouvait du travail dans de petites entreprises, chez des commerçants, des artisans, des hôteliers ou bien dans les mines voisines, où les salaires étaient plus bas et les conditions de travail plus ou moins mauvaises. En même temps la classe de marchands, d'artisans et de restaurateurs qui, avant l'industrialisation, constituaient l'armature sociale de la ville, agonisait à cause de la concurrence que lui faisait la production industrielle. La peur de perdre leur indépendance économique et d'être réduits à la condition des prolétaires bouleversait la vie de nombreux membres de cette couche sociale.

Dans les sociétés agricoles, l'élite politique tient un rôle très important. Elle est promotrice de la modernisation, elle stimule l'activité des sociétés stagnantes et crée les conditions nécessaires au développement général. En s'appuyant sur l'appareil de l'État, la Communauté radicale yougoslave était restée l'organisation politique la plus importante de Tchatchak jusqu'au début de la guerre. Les partis de l'opposition réunie n'avaient pas réussi à établir un minimum de collaboration en vue d'assurer la démocratisation du pays. Le fait que les partis politiques bourgeois ne parvenaient pas à résoudre certains problèmes sociaux, pas plus que celui de démocratisation du pays, donnait libre champ à l'action des communistes. Les persécutions auxquelles les autorités avaient recours pour empêcher l'influence du Parti communiste de Yougoslavie ne faisaient que raffermir le Parti et renforcer son désir de renverser le système social établi, surtout parmi les membres

jeunes. Étant donné le milieu où le Parti déployait son activité, il y avait beaucoup de chances pour que celle-ci fût efficace. Le Parti sut exploiter cette situation dans la région de Tchatchak, si bien qu'à la veille de la guerre celle-ci passait pour „un nid“ de communistes. Le Mouvement national yougoslave „Zbor“ (Rassemblement“) s'est organisé sur le tard dans la région de Tchatchak. Son influence n'a pas été emportante et il n'a eu guère de succès aux élections. Il n'intensifia un peu plus son activité qu'immédiatement avant la guerre, en particulier parmi les jeunes.

La situation politique de l'époque ne satisfaisait personne. C'est surtout la jeunesse qui était mécontente, car, avec la modernisation, elle entrevoyait les possibilités d'une vie différente, plus belle. Étant donné la forte natalité, les jeunes étaient nombreux et, dans la ville de Tchatchak, ils faisaient plus de la moitié de la population. Les divisions politiques se sont répercutées aussi dans l'organisation et le déclenchement de l'insurrection contre les Allemands. Au cours de l'occupation du pays ces divisions se sont aggravées, ce qui a eu pour résultat une sanglante guerre civile qui a coûté la vie à un grand nombre d'habitants.

Miloš Timotijević

Војко Чвркић, вођа ЈРЗ љубићког среза

**Анто Радојевић, лидериста НРС
у чачанском крају
(фотографија из периода пре 1914)**

**Ђуро Ђуровић,
члан Демократске странке**

**Драгутин Булић, духовни вођа ЈНП „Збор”
у чачанском крају**

**Ђока Поповић, најактивнији члан
Савеза земљорадника у Чачку пред
Други светски рат**

**Александар Ћурчић, најистакнутији члан
КПЈ у Чачку пред Други светски рат**

Јосиф Висарионович - СТАЉИН

**Стаљинова фотографија коју су чачански
комунисти послали свим „виђенијим”
људима у граду са поруком: „Срећан
Вам последњи Божић у Капиталистичкој
Југославији”, за Божић 1941. године**

Присталице ЈРЗ у Чачку за време избора 1938 . године

Присталице Удружене опозиције у Гучи, пред изборе 1938. године

Присталице ЈРЗ у Чачку на дан избора 11. децембра 1938. године у Чачку,
носе крст са натписом: „Доктор Мачек”

Свечани испраћај Светолика Станковића, члана ЈРЗ, у Народну скупштину
15. јануара 1939. године